

Deliberativna demokracija i Habermasova teorija komunikacijske racionalnosti: strukturni preduvjeti implementacije

Lozo, Luka

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:989362>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](#)/[Imenovanje-Nekomercijalno-Dijeli pod istim uvjetima 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-14**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

ODSJEK ZA FILOZOFIJU

DIPLOMSKI RAD

**Deliberativna demokracija i Habermasova teorija komunikacijske
racionalnosti: strukturni preduvjeti implementacije**

Student: Luka Lozo

Mentor: izv. prof. dr. sc. Dragan Bagić

Komentor: doc. dr. sc. Raul Raunić

Zagreb, lipanj, 2020.

Sadržaj

1. UVOD	5
2. TEORIJA DELIBERATIVNE DEMOKRACIJE.....	8
2.1. Terminološke napomene	8
2.2. Intelektualna povijest ideje	10
2.2.1. Sokrat i porađanje znanja	11
2.2.2. Aristotel i phronesis.....	12
2.2.3. Rousseau i volonté générale	12
2.2.4. Kant i proceduralizam	13
2.2.5. Mill i politička participacija	14
2.2.6. Dewey: obrazovanje i demokracija.....	14
2.2.7. Gadamer i "stapanje horizonta"	15
2.3. Teorija deliberativne demokracija	15
2.3.1. Definiranje deliberativne demokracije	16
2.3.2. Pro et contra	22
2.3.2.1. Prednosti deliberativne demokracije	22
2.3.2.2. Sistemski nedostaci i kritike	25
2.3.3. Prijepori unutar teorije	29
2.3.3.1. Granice uključivosti i dosega deliberacije.....	29
2.3.3.2. Zahtjev racionalnosti: diskurs vs. retorika	31
2.3.3.3. Vrijednosti	34
2.3.3.4. Ishod deliberacije	35
3. JÜRGEN HABERMAS - FILOZOF KOMUNIKACIJE	36
3.1. Napomene o životu i radu Jürgena Habermasa.....	38
3.2. Skica Habermasovog projekta	42

3.2.1. Dovošenje prosvjetiteljskog projekta.....	43
3.2.2. Diskurs moderniteta: kritika filozofije subjekta i Intersubjektivna alternativa	44
3.2.3. Epistemološki temelji.....	47
3.2.3.1. Pozitivistička rasprava: metoda društvene znanosti.....	47
3.2.3.2. Lingvistički zaokret	48
3.2.3.3. Kritičko-emancipacijska znanost	49
3.2.4. Nositelji projekta	51
3.2.4.1. Analiza i uloga javne sfere	51
3.2.4.2. Uloga intelektualca.....	53
3.3. Socijalna teorija	54
3.3.1. Društveni totalitet: odnos sistema i svijeta života	55
3.3.1.1. Svijet života.....	55
3.3.1.2. Sistem	56
3.3.1.3. Kolonizacija	57
3.3.2. Jezik kao društveni fenomen	58
3.3.2.1. Komunikacijsko djelovanje	58
3.3.2.2. Formalna pragmatika	59
3.4. Komunikacijska racionalnost.....	60
3.4.1. Etika diskursa	62
3.4.2. Diskurzivna teorija demokracije	64
3.5. Summa summarum: Habermasov doprinos deliberativnoj teoriji	66
4. STRUKTURNI PREDUVJETI RAZVOJA I IMPLEMENTACIJE DELIBERATIVNE DEMOKRACIJE	68
4.1. Epistemološki okvir.....	69
4.1.1. Epistemologija političkog odlučivanja	70
4.1.2. Epistemologija deliberativne demokracije	71
4.2. Društveni čimbenici deliberatizacije	73

4.2.1. Kultura	73
4.2.2. Obrazovanje	74
4.2.3. Politički sustav	75
4.2.4. Znanost	76
4.2.5. Materijalne okolnosti.....	77
4.3. Institucionalni okvir	78
4.3.1. Institucionalni dizajn.....	79
4.3.1.1. Relevantni parametri.....	79
4.3.1.2. Kontekst deliberacije.....	81
4.3.2. Prevođenje komunikacijske moći	82
5. ZAKLJUČAK.....	84
LITERATURA.....	86
SAŽETAK	90
ABSTRACT.....	91

1. UVOD

Teorija deliberativne demokracije od kraja prošlog stoljeća i zadnjeg velikog vala demokratizacije postaje predmetom interesa mnogih istraživača i znanstvenika društvenog usmjerenja. Ideja koja svoje korijene ima u antičkoj Ateni i njenoj specifičnoj društveno-povijesnoj situaciji, sve više postaje relevantna i danas, bilo kao odgovor na aktualne krize kroz koje prolaze (liberalne) demokracije širom svijeta, bilo kao kvalitativni iskorak u teoriji i praksi demokracije kao političkog sustava, ali i šireg karaktera određenog društva ili političke zajednice. Predstavnička demokracija kao dominantni oblik političkog uređenja pokazuje svoja ograničenja i nedostatke pri rješavanju problema s kojima se suočavaju današnja, kompleksna društva te čovječanstvo kao globalna zajednica u kojoj određena pitanja zahtijevaju međunarodni angažman. Toksična kombinacija društvene nejednakosti, ekonomske nestabilnosti i polarizacije društva potencirane digitalnim medijima i novom kulturom informiranja, plodno su tlo za rast populizma i autoritarnosti, što dovodi i do slabljenja povjerenja u demokratske institucije. Deliberativna demokracija koja u središte stavlja komunikacijski proces umjesto glasanja, nameće se kao moguća alternativa ili bar nadopuna dominantnom načinu donošenja odluka koja bi mogla ublažiti probleme postojećeg sustava. Mnogi pomaci u tehnološkoj i kulturnoj sferi zapadne civilizacije omogućili su obnavljanje ideje demokracije iz antike i dali joj resurse za nove dimenzije razvoja. Iako u suštini jednostavna, ideja da politička odluka zadobiva legitimitet kroz slobodnu i inkluzivnu raspravu na temelju koje je donesena, otvara brojna filozofska, etička i proceduralna pitanja na koji različiti teoretičari daju različite odgovore. Iako se mnogi suvremeni sociolozi, filozofi i politolozi bave različitim aspektima ove ideje u okvirima različitih instituta i istraživačkih projekata, u ovome radu posebna će pozornost biti posvećena osobi čija su razmišljanja pružila intelektualnu podlogu za jednu takvu ideju, a to je njemački filozof i sociolog Jürgen Habermas. Razlog zbog kojeg je njemu posvećena veća pažnja nije u pukom odavanju počasti za njegove "pionirske" zasluge u razvoju ideje, već, naprotiv, u tome što nije iskorišten puni potencijal njegovih analiza, ideja i koncepata koji mogu na još mnogo načina doprinijeti teoriji deliberativne demokracije. Tu posebno mjesto zauzima koncept komunikacijske racionalnosti koji čini okosnicu Habermasove teorije (Lafont, 2017: 288), a ima mnoge potencijalne implikacije za deliberativnu teoriju te pogotovu za njenu epistemologiju. Deliberacija kao oblik komunikacije prisutna je u svakodnevicu i političkom životu u više ili manje idealnoj formi, no ono što teorija deliberativne demokracije nastoji je ustanoviti

normativne standarde, institucionalnu strukturu i društveni kontekst u kojem će se ideali deliberativne demokracije u najvećoj mjeri ostvariti te postati djelatni u društvenoj i političkoj sferi.

Prvi dio rada razmatra različite aspekte deliberativne teorije: osnovni pojmovi vezani za teoriju, koncepcije deliberativne demokracije, normativni ideali, prednosti i nedostaci; izložit će se različiti doprinosi suvremenih autora koji se bave tom temom i polemike koje se vode unutar znanstvenog polja; naznačit će se i momenti u povijesti filozofije koji su utjecali na ideju u suvremenom obliku. Drugi dio rada posvećen je Habermasovim teorijama koje su, kako će ovaj rad nastojati pokazati, pripremile tako opširan i kvalitetan temelj za razvoj deliberativne teorije da će još dugo vremena proći dok "zdanje" te teorije ne iscrpi sav njen potencijal. Kritička analiza modernog kapitalističkog društva, uloga javnosti u političkoj sferi, kritika instrumentalne racionalnosti i uvođenje koncepta komunikacijske racionalnosti te mnogi drugi doprinosi, gotovo su nezaobilazni resursi za bilo koje buduće teoretiziranje o ovoj temi koje u vidu ima procese koji se odvijaju u suvremenom svijetu. Akademska pedantnost i erudicija zajedno s emancipacijskim nabojem u djelima i javnim istupima jednog od najvećih živućih intelektualaca ovoga doba, daje Habermasu posebno mjesto u okviru ove problematike. Posljednji dio rada prepoznaje da deliberativna demokracija nije samo pitanje institucionalnog uređenja i pravnih formulacija, već da je za njenu uspješnu implementaciju potrebno ispuniti i mnoge druge društvene preduvjete. Potrebno je postići stabilno političko okruženje s etabliranim i transparentnim demokratskim institucijama, određenu razinu životnog standarda koji omogućuje socijalna država te društveni kontekst u kojem će se štititi sloboda izražavanja i informiranja i gdje neće biti pritisaka na ljudska prava. Osim ovih općenitih zahtjeva koji vrijede i za svaki drugi oblik demokracije, deliberativna demokracija zahtjeva i specifičan tip obrazovanja koji razvija različite dimenzije komunikacijske kompetencije kako bi se omogućila kvalitetna participacije sve širih slojeva društva. S obzirom na rečeno, cilj rada je izložiti ideju deliberativnog modela demokracije, povezati ga s konceptom komunikacijske racionalnosti kao njegovom epistemološkom osnovom te identificirati i elaborirati strukturne preduvjete potrebne za razvoj takvog oblika demokracije uz naglasak na specifičan oblik političkog obrazovanja koje je usklađeno sa zahtjevima i standardima komunikacijske racionalnosti i liberalne demokracije. Stoga ovaj rad ne predstavlja nekritičko agitiranje za deliberativnu demokraciju kao "najbolji" oblik političkog uređenja, već nastoji formulirati potencijalne prednosti ovog modela kao odgovora na sve veće probleme suvremenog društva i politike gdje dominira predstavnička demokracije u sprezi s

kapitalizmom kao lokalnim i globalnim fenomenom, no s jasnom svijesti da je za ostvarenje punog potencijala demokratske "realne utopije" potreban kontinuirani rad na izgradnji kompleksnih društvenih preduvjeta.

2. TEORIJA DELIBERATIVNE DEMOKRACIJE

2.1. Terminološke napomene

Prije bavljenja suštinom ovog koncepta uputno je dati određene terminološke napomene koje bi trebala razjasniti osnovne pojmove te njihove sličnosti i razlike u odnosu na srodne pojmovima i koncepte koji se koriste kada se govori o ovoj problematici, kako bi se pokazala specifičnost deliberativnog modela demokracije u teoriji i praksi. Pojam demokracije je unatoč svojoj raznolikosti i smislu koji se kroz njegovu dugu povijest razvija, dovoljno prisutan da ga se u ovom radu tretira kao nekontroverznog i da ga se ukratko razloži. Demokracija kao riječ koja se s grčkog jezika doslovno prevodi kao "vladavina naroda", odnosi se na politički sustav u kojem je narod suveren i donosi, izravno ili preko predstavnika, sve političke odluke. Narod to pravo može konzumirati na različite načine: a) kroz izravno vladanje gdje se građani izmjenjuju na vladajućim pozicijama, a mandat se dobiva "lutrijom", b) direktnom demokracijom, gdje građani glasaju za moguća rješenja i odluka s više glasova smatra se prihvaćenom, c) kroz izbore na kojima građani izabiru vlastite predstavnike da u njihovo ime vladaju, d) kroz ravnopravno sudjelovanje u raspravi gdje se, u idealnom slučaju, odluka donosi na temelju racionalnih argumenata kroz konsenzus svih uključenih, ili kroz neki alternativni model koji predstavlja određenu kombinaciju prethodno navedenih modela. U širem smislu u kojem se demokracija danas razumijeva ona također uključuje različite karakteristike društva i političkog sustava koji idu dalje od pukog donošenja odluka, a to su poštivanje ljudskih prava i sloboda zaštićena ustavom, građanske slobode i slobodne medije, pravni poredak koji garantira prava i slobode svim građanima, te druge standarde koji se tiču kvalitete života i razine uključenosti građanstva u politički život čiji značaj ovisi o koncepciji demokracije koja je dominantna. Held (2006) razlikuje: a) protektivnu koncepciju demokraciju, u kojoj je demokracija samo sredstvo za zaštitu liberalne države, odnosno mehanizam pomoću kojeg se ograničava moć vlade i osiguravaju prava pojedinca, od b) razvojne koncepcije po kojoj demokracija ima intrinzičnu vrijednost, ona se predstavlja kao etički i epistemički najbolji način donošenja odluka i na različite načine poboljšava zajednicu i građane uključene u politički život. Prema navedenoj distinkciji možemo reći da je deliberativna demokracija bliža razvojnoj koncepciji.

Deliberacija, kao drugi pojam ove složenice, u ovome je radu od posebnog interesa, stoga ćemo ju pomnije analizirati. Etimološki, riječ "deliberacija" ima korijen u latinskom jeziku od riječi *deliberatio*, *onis*, *f.* što je izvedenica od glagola "*deliberare*"- sastoji se od

prefiksa "de" što znači "dolje" i od riječi "liberare" što znači "vagati", stoga možemo konstatirati da bi se pojam deliberacije u duhu hrvatskoga jezika najbolje preveo kao odvagivanje (Barišić, 2016: 14) u smislu evaluacije argumenata i donošenja odluka promišljanjem njenih dobrih i loših strana. Još jedna plauzibilna interpretacija vezana uz motiv vage je održavanje ravnoteže između različitih pozicija i interesa što je jedna od glavnih odlika deliberativnog procesa donošenja odluka. Tako da na temelju ove kratke etimološke analize možemo doći do definicije deliberativne demokracije kao političkog ustroja u kojem politički narod vlada kroz odluke koje se donose odvagivanjem različitih argumenata za i protiv u cilju ravnoteže interesa svih uključenih. Pojam deliberacije u smislu vijećanja koristi se od 15. st. i ograničen je na elitu koja donosi političke odluke kao što je slučaj kod Burkea (Gutmann i Thompson, 2004: 8). Hobbes (2004: 46 [Mikulić u prijevodu koristi pojam "odlučivanje"]) u svom slavnom *Levijatanu* tim pojmom označava promišljanje i donošenje odluke (a) od strane individue oko stvari za koje su vezani ambivalentni osjećaji, (b) od strane vijeća ili skupštine u dijalogu oko različitih političkih pitanja. Tek u 20. stoljeću deliberacija se počinje doživljavati kao svojstvo šireg političkog sustava, a ne samo jednog njenog (ekskluzivnog) dijela. Literatura (Dryzek, 2000: 12, Held, 2006: 232) prepoznaje Josepha Bessettea kao autora koji je prvi uveo pojam "deliberativna demokracija" u upotrebu u članku pod naslovom "Deliberative Democracy: The Majoritarian Principle in Republican Government" iz 1980, a od 90-ih ulazi u širu akademsku upotrebu i aktualan je do danas. Još jedna napomena koja se tiče terminologije je da su neki autori unutar deliberativne teorije, u želji da svoju inačicu na neki način istaknu ili pokažu razlike od onoga za što su smatrali da deliberativna demokracija jest, koristili i druge nazive poput "diskurzivne demokracije" (Dryzek, 2000) ili "komunikacijska demokracija" (Young, 1996), no u ovome radu sve je stavljeno pod "kišobran" teorije deliberativne demokracije s jasno naznačenim specifičnostima njihovih pristupa.

Na kraju ovog potpoglavlja posvećenog pojmovnoj analizi, smatram da bi bilo korisno napraviti kratku, preliminarnu diferencijaciju koncepta deliberacija u odnosu na srodne i slične pojmove. Po čemu se "deliberacija" razlikuje od pojma interakcije, komunikacije, dijaloga, rasprave i sličnih pojmova koji također imaju svoje mjesto u deliberativnoj teoriji, odnosno zbog čega je dobila prednost u imenovanju ovog specifičnog oblika demokracije. Deliberacija, u značenju kakvo ima danas, je oblik interakciju između više pojedinaca, no interakcija se odnosi na bilo kakvo uzajamno djelovanje različitih entiteta, tako se i fizičko nasilje ili bilo kakav drugi oblik su-djelovanja u kojem ponašanje jedne jedinice utječe na

drugu jedinku, bilo to ponašanje intencionalno ili ne, smatra interakcijom. Komunikacija je poseban oblik interakcije u kojem postoje dva elementa bitna za deliberaciju: a) intencionalnost, u smislu da pošiljatelj poruke svjesno šalje poruku u svrhu ostvarenja nekog cilja kojeg je on sam svjestan, b) povezano s time, komunikacija se uvijek referira na zajedničku zalihu značenja - kada s nekim komuniciramo koristimo simbole za koje s pravom pretpostavljamo da će druga strana prepoznati i moći razumjeti poruku koju joj pomoću tih simbola namjeravamo prenijeti. Komunikacija mogu biti znakovi na cesti koji nas upozoravaju na neku opasnost, može biti zapovijed vojniku da napadne neprijateljski položaj ili svađa između bračnih partnera, stoga raznolikost forme i spektra sadržaja poruka koji komunikacijom možemo prenijeti, čini ovaj koncept još uvijek nedovoljno specifičnim da bi na adekvatan način simbolizirao ono što podrazumijevamo kada govorimo o deliberativnoj demokraciji. Dijalog je bliži po značenju utoliko što implicira relativno stabilniju strukturu unutar koje se poruke izmjenjuju kroz duže vrijeme, no ne postoje diskurzivna ograničenja u smislu pravila i određivanja legitimnih načina izražavanja. Rasprava se pojmovno još više približava ideji deliberacije pošto je fokusirana na određenu temu i ima standarde kojih se u načelu svaka strana mora pridržavati pri argumentiranju u korist vlastite teze, no ona ima kompetitivnu dimenziju i u njoj su sugovornici suprotstavljani tako da nastoje pobiti tezu suparnika. Deliberacija se od rasprave razlikuje u dva bitna momenta: a) rigoroznijim pravilima koji se tiču sadržaja diskusije i vrijednosti na kojima se deliberacija temelji, ponajprije u vidu inkluzivnosti, slobode i racionalnosti, te b) konsenzusom kao, barem načelnom, svrhom procesa deliberacije. Kroz ove distinkcije kristalizira se preliminarna definicija deliberacija koja će poslužiti kao polazišna točka za kompleksnije analize u nastavku poglavlja. Deliberacija predstavlja oblik racionalne rasprave između više ravnopravnih pojedinaca u kojoj je cilj postići konsenzus na temelju argumentacije koja je svima razumljiva i prihvatljiva i gdje je eliminiran svaki oblik prisile osim "neprisilne prisile boljeg argumenta" (Habermas, 1996: 306).

2.2. Intelektualna povijest ideje

Prije hvatanja u koštac s konceptom deliberativne demokracije i obilnom literaturom koja se njome bavi, korisno je osvrnuti se na doprinose velikih filozofa koji, iako se nisu nužno direktno referirali na ovu temu, su svojim idejama pridonijeli njenoj formulaciji i vrijednostima kojima se vodi. Svrha nije nabrojati sve filozofe koji su ikada spomenuli pojam

deliberacije ili misli koji su afirmativno gledali na tu ili sličnu koncepciju, već identificirati određene momente u povijesti filozofije utjelovljene u djelima velikih filozofa koji su napravili bitne iskorake u zamišljanju takve političke paradigme. Zbog toga ovaj pregled neće biti iscrpan, nego će služiti kao skica bitnih uvida i koncepata koje su pripremile put za to da se jedna takva ideja uopće može zamisliti i formulirati u aktualnom obliku.

2.2.1. Sokrat i porađanje znanja

Sokrat, kao jedna od najvećih pojava u antičkoj filozofiji i filozofiji općenito, nije značajan samo zbog sadržaja svojih ideja i stavova, već i zbog specifične forme filozofiranja. Iako je imao svojih razmišljanja o demokraciji¹ u kojoj je participirao u okviru atenskog društva, ono što se još relevantnije u pogledu deliberativne demokracije je stil njegove filozofije. Opće je poznato da sami Sokrat nije zapisivao svoje filozofsko djelovanje, jer je smatrao kako filozof uvijek mora biti u vječnosti, stoga su umjesto njega to odrađivali njegovi učenici, prije svega Platon. On je filozofirao u dijalogu s malim brojem sudionika, najčešće s jednom osobom, o određenoj stvari čiju je bit htio spoznati. Ova metoda ostala je poznata pod nazivom *majeutika*, taj pojam odnosi se na vještinu porađanja, za koju je Sokrat tvrdio da je naslijedio od majke koja se time bavila, no umjesto djece, on je tvrdio da porađa istinu. Sokrat je, za razliku od sofista koje je prezirao zbog njihovog relativizma i oportunizma, smatrao da postoji objektivna istina i da se do nje može i treba doći. Sokrat je poznat kao i autor jednog od najupečatljivijih paradoksa u povijesti filozofije: "znam da ništa ne znam". Slojevitost ove poruke ostavlja ju otvorenom za brojne interpretacije, no posebne važnosti za ovu problematiku je to da Sokrat smatra da on sam, vlastitim promišljanjem, ne može doći do istine o prirodi različitih stvari i pojmova, no tvrdi da ima sposobnost svojom dijaloškom tehnikom navesti sugovornika na pravi put i zajedno s njime doći do odgovora. Dijalektika je metoda kojom se Sokrat koristi u svojim dijalozima, ona podrazumijeva dolaženje do ispravnih ideja o pojmovima kroz propitivanje početnih predrasuda sugovornika pomoću pitanja koje stavove sugovornika dovode u kontradikciju tako da ih je on prisiljen stalno revidirati i razjašnjavati čime se dolazi do adekvatne definicije. Uzimanje dijaloškog procesa kao najbolje metode dolaska do ispravnog zaključka i viđenje sugovornika kao "suputnika"

1

U određenim slučajevima je problematično odrediti autentičnost, zbog toga što je Platon svoje ideje prezentirao kroz Sokratov lik.

prema istini, a ne kao protivnika kojeg treba retorički poraziti, značajne su odlike aktualne ideje deliberativne demokracije.

2.2.2. Aristotel i *phronesis*

Aristotel, kao prvi filozof koji je počeo sustavnije razmišljati i pisati o filozofskim problemima koje su njegovi prethodnici načeli, također je dao bitan doprinos i demokratskoj problematici. Unatoč tome što je dao argumente u korist onoga što bi danas nazvali deliberativnom demokracijom, ono što se u ovome radu prepoznaje kao bitna ideja iza njegovih političkih razmišljanja je razlikovanje teorijskih i praktičkih problema. Dok Sokrat i Platon operiraju s univerzalističkim koncepcijama istine i dobra, što znači da je ono što je dobro u prirodi je također dobro i u politici i svim drugim sferama, Aristotel uviđa da je polje praktičke djelatnosti bitno drugačije od teorijskog znanja, stoga ono zahtjeva i drugačije postavljenu epistemologiju. Istine i zakonitosti prirode su zadane i vječne, stoga je potrebno da ih se samo spozna, dok je politika djelatnost koja nema metafizičku zadanost², već je stvar odnosa građana u političkoj zajednici. Etičko-intelektualnu vrlinu koja odgovara toj sferi ljudske djelatnosti Aristotel naziva *phronesis*, što bi se na hrvatski najbolje prevelo kao razboritost. Ova vrlina odnosi se na mudrost u praktičkoj sferi, odnosno sposobnost donošenja ispravnih odluka i načina djelovanja u kompleksnim situacijama u svakodnevnom životu gdje je teško primijeniti univerzalna pravila, već se od subjekta očekuje da njegova odluka bude osjetljiva na kontekst njegovog djelovanja. Ovakvo shvaćanje politike daje prostor za rasprave koje će uzeti u obzir različite perspektive pri donošenju odluke, za razliku od Platonove vizije filozofa-vladara koji samo treba primijeniti vječne metafizičke principe koje je spoznao (Barišić, 2016: 20). Viđenjem čovjeka kao *zoon politikon*³, Aristotelovo prepoznavanje specifičnosti političke sfere i njene epistemologije imalo je značajne implikacije za demokraciju, a posebno za njenu deliberativnu inačicu.

2

Što ne znači da je Aristotel raskrstio s metafizikom pošto njegova filozofija još uvijek ima teleološki pečat.

3

Naravno, njegova apologija ropstva, iako razumljiva s obzirom povijesno razdoblje u kojem je živio, uvijek će ostaviti mrlju pri evaluaciji Aristotelovog doprinosa demokratskoj teoriji.

2.2.3. Rousseau i *volonté générale*

Rousseau u svome djelu pod nazivom *Društveni ugovor* uvodi pojam opće volje koji do danas ostaje prijeporan, tako da je najbolje vidjeti što je sam autor o tome govorio. Rousseau u društvenom ugovoru prepoznaje princip stvaranja političke zajednice na način da: "Svatko od nas ujedinjuje svoju osobnost i svu svoju moć pod vrhovnom upravom opće volje i primamo u društvo svakog člana kao neodvojivi dio cjeline" (Rousseau, 1978: 101) što znači da se opća volja sastoji od volja ravnopravnih pojedinaca koji čine političku zajednicu. No to ne znači da je ona puki zbroj tih volja, već predstavlja javni interes, odnosno interes društva kao cjeline ogoljen od partikularnih interesa. Opća volja se stvara slobodnim pristankom subjekata koje poziva na stavljanje interesa zajednice ispred vlastitog, partikularnog interesa čime se ostvaruje ravnopravnost između njih (Raunić, 2014: 8). Prema Rousseau djelovanje prema općoj volji suština je suverenosti i ona daje legitimitet vlasti, stoga vlast koja ne radi prema općem dobru više nije legitimna, a time ni suverena. Ideja opće volje kao manifestacije javnog interesa nastoji osigurati slobodu "za", kroz kolektivno djelovanje u interesu zajednice, bez da žrtvuje slobodu "od", u smislu ugrožavanja osnovnih prava pojedinaca od strane većine. Jasno je da takav apstraktni i nerazrađeni ideal ima brojne konceptualne nejasnoće i poteškoće u realizaciji, stoga deliberativna demokracija predstavlja jedan od mogućih odgovora na konceptualne i proceduralne probleme koje ova ideja otvara.

2.2.4. Kant i proceduralizam

Sljedeći bitan moment može se prepoznati u filozofiji Immanuela Kanta, jednog od najvećih imena zapadne misli. Njegova djela izvršila su izniman utjecaj na gotovo sva područja filozofskog mišljenja, a uvidi do kojih je došao u filozofiji morala su posebno utjecali na razvoj normativne dimenzije u praktičkoj sferi ljudske djelatnosti pa time i na formulaciju deliberativne teorije, no na ovom mjestu bih izdvojio ideju danas poznatu pod konceptom etičkog proceduralizma. Proceduralizam je jedna od bitnih odrednica njegove etike sažete u kategoričkom imperativu kao principu testiranja normativne valjanosti moralnih sudova. Etika se ovime oslobađa sadržajne zadatosti i daje prostor slobode pojedincu da pod određenim uvjetima vlastitom voljom formulira etičke principe kojima će se voditi. Time se naglasak etičke problematike sa sadržaje etičkih normi premješta na proceduru preko koje se do tih normi došlo. Procedura, iako ne određuje sadržaj, daje mu okvire unutar kojih može operirati kako ne bi postao puka samovolja i prešao u tiraniji. Prema ovim principima

funkcionira i deliberativna demokracija utoliko što ne propisuje apriorno vrijednosti sadržaju političkih odluka, izvan onih koje implicira proces deliberacije kao takve, već odluka zadobiva legitimitet time što je donijeta u skladu s proceduralnim pravilima deliberacije.

2.2.5. Mill i politička participacija

John Stuart Mill, šampion liberalizma, smatrao je reprezentativni oblik demokracije najstabilnijim političkim okvirom u kojem bi se očuvala sloboda pojedinca u društvu (Held, 2006: 85). No unatoč skepticizmu naspram bilo kakvom obliku direktnog demokratskog sustava, dao je uvjerljiv argument za političku participaciju građana. Iako je smatrao da građani nisu sposobni za donošenje političkih odluka, bio je uvjeren da svaki oblik javnog angažmana, poput angažmana u poroti pri suđenju i participiranja u političkim raspravama, ima koristi za pojedinca u smislu njegovog intelektualnog i moralnog razvoja kao osobe i građana. Takve vrste angažmana pojedinca dovode u situaciju u kojoj moraju odvagivati različite argumente i formirati vlastita informirana stajališta, također ih potiče da evaluiraju odluke iz pozicije općeg interesa, za razliku od svakodnevice u kojoj uglavnom djeluju prema privatnom interesu. Demokracija tako ne tvori samo sustav u kojem su ljudska prava najbolje zaštićena, već i sustav koji građanima omogućuje osobni napredak kroz participaciju u političkom procesu. Deliberacija kao tip političkog angažmana u kojoj osoba mora argumentirano braniti vlastiti stav i kritički se postaviti naspram stavova i argumentacija sugovornika na temelju racionalnih i objektivnih kriterija zahtjeva informiranost i visoku razinu intelektualnih, retoričkih i drugih vještina te zbog toga pruža veliki prostor za kognitivni i moralni napredak uključenih.

2.2.6. Dewey: obrazovanje i demokracija

Kao što je u prošlom potpoglavlju rečeno, deliberativni oblik demokracije zahtjeva visoku razinu različitih kompetencija, što znači da bilo kakav oblik deliberativne demokracije, ako smjera uključivanju širih društvenih slojeva, treba podrazumijevati i obrazovanje koje bi građanima omogućilo stjecanje relevantnih kompetencija i razvoj političke svijesti. Jedan od prvih filozofa koji je ozbiljno shvatio važnost obrazovanja za demokraciju bio je američki filozof i pedagog John Dewey. Dok su raniji mislioci građanstvo smatrali manje ili više sposobnim za donošenje političkih odluka, Dewey je inzistirao na tome da je obrazovanje ta determinanta koja određuje njihovu sposobnost, što znači da su građani sposobni za političku

participaciju ukoliko su obrazovanjem stekli vještine koje političko djelovanje u demokraciji zahtjeva. Kao pragmatist vjerovao je u učenje kroz djelovanje, stoga demokratski odgoj nije samo skolastička priprema za kasniji angažman, već mora biti dio odgojne prakse. Demokracija u tom pogledu mora biti princip funkcioniranja cijelog društva, a ne samo oblik uređenja političkog sustava. Dewey unutar svoje pedagoške teorije stavlja naglasak na komunikaciju kao esencijalno demokratski oblik djelovanja i zbog toga ga se ne može poreći njegov doprinos razvoju ideje deliberativne demokracije (Barišić, 2016: 11).

2.2.7. Gadamer i "stapanje horizonta"

Razumijevanje, u smislu adekvatnog shvaćanja poruke je osnova i krajnja svrha svake komunikacije, no razumijevanje na bazičnoj komunikološkoj razini nije dovoljno za postizanje ciljeva kompleksnijih dijaloških formi kao što je deliberacija. Svaka poruka u komunikacijskom kanalu oslanja se na zalihi značenja i vrijednosti koje sugovornici dijele o čemu ovisi i interpretacija njenog značenja. Van okvira te intersubjektivne, zajedničke zalihe, poruka ne može imati nikakvo određeno značenje, a implikacijama upravo te činjenice bavi se hermeneutička tradicija čiji je najistaknutiji moderni predstavnik Hans Georg Gadamer. To zajedničko značenje nije samo razumijevanje simbola, već sa sobom nosi mnogo šire ontološke, kulturne i normativne pretpostavke na kojima društvo počiva. Razvoj društva, između ostalog, podrazumijeva i stalnu promjenu upravo tih pretpostavki, stoga razumijevanje nije fiksno stanje, već interaktivni povijesni proces koji se sastoji od beskonačnog niza kodiranja i dekodiranja poruka od strane društvenih aktera. "Stapanje horizonta" podrazumijeva situaciju u kojoj sugovornici s vlastitim pozadinskim znanjem ulaze u komunikaciju u kojoj nastoje uspostaviti zajednički kognitivno-emocionalni temelj u cilju sporazumijevanja i postizanja dogovora. Ideja "stapanja horizonta" danas se nameće kao posebno značajna s obzirom na demografske trendove i strukturu stanovništva u modernim društvima. Raznolikost jezika, kultura religija i ideologija zahtjeva čvrstu bazu koja bi omogućila integraciju i komunikaciju između različitih društvenih slojeva i kultura. Komunikacija temeljena na toleranciji i inkluzivnosti, ali s pretenzijom na univerzalne kriterije i vrijednosti, čiji je sadržaj neprestano otvoren revidiranju na temelju racionalne diskusije, ostaje ideal deliberativne demokracije koji traži konstantni angažman društvenih aktera.

2.3. Teorija deliberativne demokracija

Unatoč relativnoj recentnosti, znanstveno polje koje se bavi deliberativnom demokracijom od 90-ih godina prošlog stoljeća kada je u demokratskoj teoriji došlo do "deliberativnog zaokreta" (Dryzek, 2011: 3-21), dosta je raznoliko. Iako je zadržala okvirnu ideju i odlike koje su univerzalne, postoje brojne različite interpretacije različitih aspekata ove teorije kod autora koji se njome bave. U ovom dijelu rada obrazložiti će se glavne ideje i pojmovi teorije deliberativne demokracije, te načelne odlike i nedostaci koji se tiču teorijske i praktične dimenzije deliberativne demokracija. Nakon toga biti će navedene i glavne linije prijepora oko kojih se vode aktualne rasprave.

2.3.1. Definiranje deliberativne demokracije

Različite intelektualne tradicije iz kojih autori polaze, različite društveno-političke okolnosti unutar kojih formuliraju svoje teorije i specifični problemi kojima se bave, svakako utječu na navedenu raznolikost u konceptualizaciji. Zbog toga bi bilo promašeno prosuđivati, bez sagledavanja konteksta specifične situacije, da je neka od tih konceptualizacija "ispravnija" od druge. Jasno je da će takva prosudba teško u potpunosti biti objektivna i bar će djelomično odražavati subjektivne preferencije određene habitusom onoga koji prosuđuje. Otvorenost i fleksibilnost u konceptualizaciji deliberacije i njenog mjesta unutar institucionalnog okvira demokratskog poretka njena je prednost, a ne mana. Na ovome mjestu bit će navedene karakteristike koje su prominentni autori iz područja deliberativne teorije formulirali, kako bi došli do bitnih odrednica ovog oblika demokracije oko kojih postoji određeni stupanj suglasnosti, dok će također biti naznačene relevantne različitosti i specifičnosti pojedinih pristupa.

Prvo distinktivno obilježje ovog oblika demokracije, kao što i samo ime govori, je viđenje deliberacije kao esencijalnog mehanizma demokratskog procesa. Iako zadržava i druge dimenzije političkog djelovanja, adekvatna deliberacija postaje ključna za legitimnost političke odluke. Što sve deliberacija podrazumijeva ostaje pitanje oko kojeg se vode rasprava, ali postoje odlike oko kojih postoji načelni konsenzus. Normativni zahtjevi tiču se: a) strukture deliberativnih institucija i b) kriterija prema kojim se legitimira i evaluira sadržaj komunikacije. Deliberativna arena treba težiti inkluzivnosti, što podrazumijeva da u njoj imaju pravo sudjelovati sve zainteresirane strane, a pogotovo oni segmenti društva oni koji će

direktno osjetiti posljedice odluke koja se donese, stoga teži izravnom sudjelovanju građana, iako ne isključuje nužno i različite oblike predstavništva. Nadalje, svi sudionici deliberacije su ravnopravni u smislu da imaju podjednako pravo zastupati svoje stavove i davati argumente bez obzira na etničke, ekonomske, kulturne ili bilo koje druge razlike između njih. Sloboda od svake vrste izvanjske prisile, te sloboda govora također su bitne odlike deliberativnog procesa. Smisao inkluzivnosti, ravnopravnosti i slobode kao implicitnih vrijednosti deliberativnog procesa je u tome da maksimalno ograniči utjecaj neravnomjernih odnosa moći između aktera deliberacije kako bi se svačiji argumenti uzeli u obzir i evaluirali isključivo prema imanentnoj vrijednosti njihovog sadržaja. Kriteriji koji se tiču sadržaja komunikacije su: a) razumljivost, pod geslom kartezijanskog imperativa *clara et distincta* od sudionika se traži da logički konzistentno i jasno komunicira poziciju i da ju je spreman pojasniti svima uključenima; b) racionalnost, tako da iskaze formulira i evaluira prema općeprihvaćenim kriterijima i standardima pozivajući se na argumente koji imaju objektivnu, odnosno intersubjektivnu vrijednost; c) pretenzija na konsenzus, što podrazumijeva da pozicije koje sudionici zastupaju i načini na koje ih argumentiraju, ostavljaju prostora za kritiku i neslaganje drugih te su otvoreni za kompromis. Zahvaljujući navedenim epistemičkim standardima deliberativna demokracija čini kvalitativni iskorak u odnosu na (ostale) participativne i direktne oblike demokracije u kojem se participacija često svodi na mogućnost binarnog "da/ne" izjašnjavanja za apriori postavljeno pitanje. Omogućujući manjini da na racionalnoj osnovi dovede u pitanje preferencije većine čime se adresira problem tiranije većine kao jedan od najvećih prigovora (direktnoj) demokraciji.

Deliberativna demokracija ne isključuje nužno vrijednosti i prakse drugih oblike demokracije, već se na različite načine nudi kao nadopuna postojećim procedurama reprezentativne i direktne demokracije. Čini to na način da ukazuje na kojim sve mjestima deliberacija može dati svoj doprinos te da služi kao normativno mjerilo preko kojeg je moguće evaluirati djelovanje institucija, poput parlamenta, koje bi trebale funkcionirati prema deliberativnim standardima, dok su u praksi često vrlo daleko od tog ideala. Kako bi demokracija doista bila deliberativna, potrebno je deliberaciju omogućiti u raznim oblicima i razinama političkog odlučivanja što se jedino može ostvariti u društvu u kojem postoje funkcionalne institucije koje djeluju prema liberalno demokratskim vrijednostima implicitnim samoj definiciji deliberacije. Deliberativna demokracija zbog toga ne treba apriorno eksplicirati i dokazivati temeljne političke vrijednosti, jer se one mogu deducirati iz samih

postavki deliberacije⁴, tako se u procesu deliberacije nemoguće zalagati za na primjer ukidanje slobode govora bez ulaženja u "performativnu kontradikciju" (Dryzek, 2000: 16), što ne mora značiti da se ne mogu uspostaviti vrijednosti koji nadilaze proceduru. Deliberativna demokracija u širem smislu nije samo skup formalnih institucija, već označava i određeni karakter cijelog društva, tako, jednako kao što govorimo o demokratizaciji, možemo govoriti i o deliberatizaciji kao procesu pri kojem društvo u različitim aspektima napreduje prema deliberativno-demokratskim odlikama i vrijednostima. Ovako zamišljena, demokracija se suprotstavlja reduciranju politike na puku igru moći između različitih pozicija partikularnih interesa ili agregaciju preferencija kroz mehanizme glasanja, i traži da se argumenti testiraju u javnoj raspravi prema kriterijima javnog uma kako bi se došlo do odluke koja odražava zajednički interes (Bohman, 1996: 5). Odluke donesene deliberacijom nisu nužno konačne, uvijek se mogu dovesti u pitanje ukoliko za to postoji interes te naposljetku revidirati. Mogućnost revidiranja nije ograničena samo na sadržaj, revidirati se može i forma deliberacije ako članovi prepoznaju da bi određene promjene u strukturi deliberacije pozitivno utjecale na njenu kvalitetu, no naravno, bilo kakve modifikacije legitimne su samo ako su i same dogovorene u procesu deliberacije. Ovaj samokorigirajući kapacitet deliberativne demokracije (Gutmann i Thompson, 2004: 57) omogućuje teoriji stalni razvoj usklađen s recentnim etičkim i epistemičkim uvidima.

Racionalnost kao odlika deliberativnog procesa posebno je interesantna propozicija, jer ono što teoretičari deliberacije misle pod pojmom racionalnosti bitno se razlikuje od načina na koji se taj pojam obično upotrebljava u smislu najefikasnijeg načina dolaženja do već zadanog cilja, poznatom pod imenom instrumentalne racionalnosti. Komunikacijska racionalnost, kako ju naziva Jürgen Habermas, tiče se racionalnosti inherentne fenomenu ljudske komunikacije i njenim društvenim učincima. Ovaj koncept pruža temelj za formuliranje epistemičkih standarda koje je potrebno zadovoljiti kako bi se rasprava o nekom političkom pitanju mogla istinski nazvati deliberacijom te kako bi proizvela konsenzus temeljem argumentacije na koju svi uključeni pristaju bez bilo kakvog oblika izvanjske prisile. Povezano s ranije navedenim odlikama deliberacije, ovakva racionalnost funkcionira na dvije razine: 1) na strukturno-institucionalnoj razini koja se sastoji u inkluzivnom, slobodnom i ravnopravnom komunikacijskom prostoru, te na 2) intersubjektivnoj razini koja

4

Iako neki smatraju da proceduralne vrijednosti nisu dovoljne da bi osigurale zaštitu ljudskih prava i poziciju marginaliziranih skupina vidi poglavlje (2.3.3.) "Prijeponi unutar teorije".

podrazumijeva: a) intenciju sudionika da postigne konsenzus zauzimajući perspektivu općeg dobra, stavljajući u zagradu vlastitu neposrednu korist i b) kompetenciju za razumljivo iznošenje argumenata usklađenih s objektom deliberacije koji se pozivaju na objektivne i provjerljive informacije, te mogućnost evaluacije tvrdnji drugih sugovornika na temelju valjanih, racionalno utemeljenih razloga⁵. Osoba koja ulazi u deliberativnu arenu treba zauzeti poziciju javnog uma (Bohman 1996: 40), što znači da na problem ne gleda isključivo iz vlastite ideološko-interesne perspektive, već da se u raspravu ulazi s argumentima koji su prihvatljivi svima na koje se odluka odnosi. To znači da je, na primjer, u religijski heterogenim društvima promašeno davati argumente pozivajući se na pravila određene religije, ali je legitimno pozivati se na ustav u skladu s kojim svi građani moraju djelovati, iako se osobno i ne slagali s pojedinim odredbama. Takva racionalnost očituje se u sferi praktičkih problema gdje se u različitim omjerima isprepliću argumenti znanosti, etike i politike. Ona je bliska Aristotelovom pojmu *phronesis* utoliko što ne pretendira na univerzalna rješenja i zakonitosti, već traži osjetljivost na specifičnosti konkretne situacije. Standardi komunikacijske racionalnosti od sudionika zahtijevaju zadovoljavanje visoke razine različitih intelektualnih, moralnih i socijalnih vještina, što ne znači da izostanak tih kompetencija diskvalificira sudionike, već služi kao normativni okvir za procjenu sadržaja te za usmjeravanje politika kojima je cilj razvoj deliberativnih institucija i poboljšanje kvalitete deliberacije.

Dvije se intelektualne struje izdvajaju u teoriji deliberacije, jedna je liberalna koju predstavlja politička filozofija Johna Rawlsa, a druga je kritička, utjelovljena je u teoriji Jürgena Habermasa. Iako se može konstatirati da obje proizlaze iz kantovske tradicije (Dryzek, 2000: 11) s naglaskom na ravnopravnosti ljudi kao umnih bića i traženju univerzalne pozicije kroz test poopćivosti, postoje i određene razlike među njima. Zbog toga što dijele intelektualno zaleđe, te razlike nisu supstancijalne, no različitosti u njihovim perspektivama i pretpostavkama na temelju kojih grade svoje teorije pomažu da bolje razumijemo prijemore koje danas postoje u raspravama o deliberativnoj demokraciji. Dryzek (2000: 9) kao osnovnu pretpostavku liberalne doktrine navodi viđenje individua koje motivira isključivo vlastiti, unaprijed definirani, sebični interes, dok se politika sastoji u agregiranju i pomirenju tih interesa kroz neutralni skup procedura koje štite osnovna ljudska prava i slobode. Ti

mehanizmi su eksplicirani u ustavu, temeljnom pravno-političkom aktu političke zajednice, a cilj deliberativnog procesa je uspostaviti ravnopravnu proceduru kako bi sudionici koji baštine različite vrijednosti mogli postići konsenzus oko sadržaja osnovnog vrijednosnog okvira kao temelja supostojanja različitih vrijednosnih pozicija u društvu. Rawls to naziva "preklapajućim konsenzusom" jer pretpostavlja da bez obzira na to koliko različitih sustava vrijednosti postoji u društvu, oni dijele određeni sadržaj koji se kroz deliberaciju može iskristalizirati te postati temelj stabilnosti i funkcioniranja političke zajednice, bez da se pojedincima nameće presnažna koncepcija "dobrog života" i time ograničava njihova sloboda. Neki od eminentnih autora koji kroz Rawlsove koncepte razrađuju vlastitu deliberativnu teoriju su Joshua Cohen, Jon Elster i Amy Gutmann. Kritička perspektiva, obilježena marksističkom teorijom i terminologijom, smjera na emancipaciju društva od različitih opresivnih faktora unutar društva te Habermas kroz tu optiku formuliра vlastitu deliberativnu teoriju. Za razliku od metodološkog individualizma karakterističnog za liberalnu teoriju, kritička perspektiva uzima u obzir nejednake odnose moći u društvu između povlaštene političko-ekonomske elite i ostatka javnosti koji su utkani u samu strukturu društva, zbog čega je nemoguće društvene sukobe svesti na puki pluralizam između različitih vrijednosnih pozicija. Prema Habermasu potrebno je uspostaviti slobodnu i ravnopravnu javnu sferu unutar kojeg će se društvo transformirati u procesu deliberacije kroz komunikacijski formiranu racionalnost. Javna sfera mora biti dovoljno robusna da se izbori za utjecaj u društvima u kojima vladaju nedemokratski sustavi koji funkcioniraju prema vlastitoj logici. To se ne odnosi samo na događanja unutar nacionalnih država, već i na globalne probleme koji se mogu rješavati samo djelovanjem koji nadilazi državne granice. Takva koncepcija podrazumijeva bitno širu arenу deliberacije i pitanja kojima se može baviti, ne ograničava se samo na bazični okvir suživota, već se proteže na ostale političke odluke oko kojih se može izgraditi konsenzus na racionalnim temeljima. Iako se Habermasa smatra glavnim predstavnika ove tradicije, Dryzek (2000: 9) smatra kako je njegova koncepcija deliberativne demokracije napravila preveliki kompromis s liberalnom tradicijom čime joj je "otupila kritičku oštricu". Na tragu Dryzekove kritike su i ostali autori koji razvijaju Habermasovu teoriju u radikalnijem smjeru poput Seyle Benhabib, Iris Marion Young i Jamesa Bohmana.

Par pojmova relevantan za teoriju deliberativne demokracije koji se iskristalizirao u prethodnom odjeljku su "javnost" i "društveni pluralizam" (Bohman, 1996: 83-93). Iako nisu nužno isključivi, postoji tenzija između ta dva pojma - jedan implicira homogeno, a drugi heterogeno društvo, stoga se postavlja pitanje na koji način se ti pojmovi zajedno mogu

inkorporirati u teoriju deliberativne demokracije. Svako društvo odlikuje se određenim stupnjem homogenosti, bilo u smislu zajedničke kulture, jezika, obrazaca ponašanja ili pravila koje poštuju, u suprotnom, skupinu ljudi ne bi mogli okarakterizirati kao društvo. S druge strane, čak i u najhomogenijim društvima postoje određene razlike između članova i prijepori koji proizlaze iz tih razlika. Deliberativna demokracija u svojoj usmjerenosti na dijalog svakako računa s određenom razinom zajedničkih znanja i vrijednosti koje ljudi dijele kako bi se dijalog započeo i mogao reproducirati, no demokracija također podrazumijeva i određeni stupanj različitosti, jer inače ne bi ni bilo potrebe koristiti demokratske mehanizme razrješavanja sukoba. Ova konstatacija povlači dva povezana pitanja: 1) Koliki je stupanj homogenosti potreban da bi se uspostavila javnost kao politički subjekt?; 2) U kojoj mjeri činjenica, odnosno stupanj, društvenog pluralizma utječe na mogućnost konsenzusa u javnom prostoru? Navedena pitanja, naravno, nisu postavljena da bi se na njih dali univerzalni odgovori, već da bi se ukazalo na različite čimbenike koji igraju ulogu u konkretnim situacijama u kojima se ova napetost pojavljuje. Još od Rousseaua prisutna je ideja da je demokracija moguća jedino u malim, homogenim društvima, no moderna društva pokazuju da je suživot moguć, s više ili manje tenzija, i u društvima koja su podijeljena po rasnoj, vjerskoj, klasnoj i drugim biološkim i kulturnim odrednicama. Poštivanje ljudskih prava, liberalni ustroj koji dopušta slobodu ograničenu slobodom drugoga i pravna država, omogućuju ovaj suživot, no potrebno je nešto više da bi takvo društvo tvorilo političku javnost, a pogotovo u javnost u jačem smislu kao što zahtjeva deliberativna demokracija. Dvije su glavne koncepcije javnosti prisutne u teoriji demokracije- u elitističkom modelu javnost je objekt manipulacije čije mišljenje treba formirati da slijedi vodstvo političke elite. U kritičkom modelu javnost ima, ili bi trebala imati, aktivnu ulogu u oblikovanju politika i ulogu korektora elite. Kritička javnost kroz različite načine djelovanja, od prosvjeda do rasprava, sudjeluje u političkom životu i postaje politički subjekt. Javnost nema kontinuiranu opstojnost, ona se periodično formira kroz interes za konkretna politička pitanja i prijepore, a deliberacija predstavlja jedan od načina na koji se heterogeno društvo može transformirati u politički aktivnu, relativno homogenu javnost. S obzirom na globalizacijske trendove i karakter problema s kojima se čovječanstvo suočava, javnost sve češće transcendirá granice nacionalnih država i kultura. Kroz procese dijaloga koji uključuje ranije spomenute odlike, pojedinci različitih identitetskih i interesnih pozicija mogu doći do konsenzusa s kojim će nastupati u javnoj sferi. Da bi to postigli, potrebno je da dijele jezik kao način sporazumijevanja, da se međusobno uvažavaju kao slobodne i ravnopravne osobe, te da prosuđuju argumente prema njihovoj imanentnoj vrijednosti, a ne prema izvanjskim

faktorima. To su bazični zahtjevi koji su potrebni da bi se dijalog održao, ali o odlikama društva i tipovima problema ovisi hoće li se postići željeni ishod (Bohman, 1996: 37).

2.3.2. Pro et contra

Govoreći o prednostima i nedostacima deliberativne demokracije još je jednom potrebno naglasiti da o njima možemo govoriti samo načelno, dok se u konkretnoj situaciji oni mogu ostvariti u većoj ili manjoj mjeri. Kao što je već istaknuto, idealima deliberativne demokracije se može približavati kroz različite društvene okolnosti i institucionalne kontekste koji mogu ublažiti i naglasiti određene prednosti i nedostatke. S obzirom na to, u ovome dijelu rada prikazani su argumentima koji pokazuju prednosti deliberativne demokracije u odnosu na druge demokratske sustave, te glavne sustavne i provedbene probleme s kojima je deliberativna teorija suočena.

2.3.2.1. Prednosti deliberativne demokracije

Kako bi mogli govoriti o prednostima ovog modela, potrebno je ukazati na nedostatke postojeće demokracije i izazove s kojima se susreće. Legitimnost je jedna od ključnih odlika političkog sustava, što pogotovo vrijedi za demokraciju u kojoj građani predstavljaju nositelja suverenosti. Legitimitet vlasti u demokraciji podrazumijeva da su građani, kao kolektiv, na neki formalno utvrđen način slobodno pristali da određeni politički akteri zauzmu funkciju koja im omogućuje utjecaj na donošenje političkih odluka. U predstavničkoj demokraciji građani to pravo konzumiraju kroz izborni proces u kojem glasaju za kandidate koji će ih predstavljati i u njihovo ime donositi odluke. Dva su osnovna problema ovog, trenutno dominantnog, oblika demokratskog odlučivanja- prvi problem odnosi se na to da određeni izborni sustavi ne omogućuju kompromis između dviju potencijalno radikalno suprotstavljenih pozicija. Na primjer, jedan od dva kandidata koji se na izborima natječu za političku funkciju s potpuno različitim programima, može dobiti većinu glasova s minornom razlikom u odnosu na drugoga. U takvoj hipotetskoj situaciji, iako je gotovo pola birača glasalo za potpuno drugačiji program, kandidat koji je pobijedio ima mogućnost provoditi vlastiti program bez kompromisa⁶. Drugi problem je potencijalni demokratski deficit, a

6

Potrebno je naglasiti da razvijene demokracije imaju određene mehanizme, poput podjele vlasti, preko kojih ublažavaju posljedice ovakvih situacija.

očituje se u tome što predstavnik tijekom mandata za koji je izabran ima mogućnost donošenja odluka koje nemaju podršku ljudi koji su ga izabrali. Direktna demokracija, kroz mehanizam referenduma, adresira drugi problem time što omogućuje građanima da izravno glasaju o pojedinom pitanju, no otvara mnoge druge probleme. Javnost u vrlo ograničenoj mjeri može kolektivno sudjelovati u formulaciji referendumskih pitanja, ona su obično servirana od same vlasti ili određene grupacije unutar društva. Glasati se obično može između dvije opcije koje izražavaju slaganje ili ne slaganje sa sadržajem pitanja, pri čemu se javlja isti problem nemogućnosti kompromisa koji je naveden kod predstavničke demokracije. Također, glasači mogu određenu poziciju podržavati iz "iracionalnih" razloga i bez adekvatnog informiranja o problemu što je izražena boljka politički pasivnih i nekompetentnih društava. Ovaj Problem posebno potencira i medijski prostor koji je etabliranjem interneta kao glavnog izvora informacija postao izvor različitih dezinformacija i manipulacija. Na taj način dijalog između različitih pozicija sve više zamjenjuju "medijski baloni" u koje se medijski konzumenti zatvaraju i gdje su pod utjecajem isključivo onih informacija koje podupiru njihove postojeće stavove, tzv. *echo chambers*, što izaziva društvenu polarizaciju koja onemogućuje konstruktivnu komunikaciju. Iz ovoga se potencijalno razvija i problem koji je poznat pod nazivom "tiranija većine", odluke većine u političkim zajednicama koje nemaju snažne institucije i mehanizme zaštite ljudskih prava mogu opasno narušiti osnovne slobode manjinskih skupina čiji će interes jednostavno biti preglasana. Situacija se može prelići i na šire društvo pri čemu se potenciraju problemi nejednakosti i diskriminacije, a politička sfera se sve više otuđuje od građana koji počinju izbjegavati politički angažman i ne osjećaju se dužnima poštivati zakon.

Deliberativna demokracija kroz svoju koncepciju legitimiteta razmatra oba osnovna problema s kojima se suočava reprezentativna demokracija. Za deliberativnu demokraciju legitimna je odluka ishod slobodne i racionalne deliberacije između ravnopravnih sudionika te zahtjeva slobodni pristanak onih na koje se odnosi (Dryzek, 2011: 21). Da bi deliberacija zaista bila inkluzivna i ravnopravna država mora osigurati materijalne uvjete sudjelovanja za sve, a pogotovo marginalizirane skupine društva koje su obično politički pasivne. Legitimnost postavljena na ovaj način, rješava problem demokratskog deficita pošto građane poziva na raspravu i traži njihov pristanak, dok također naglašava važnost slobodnog konsenzusa koji implicira poželjnost nekakvog oblika kompromisa između suprotstavljenih pozicija, što sprječava vjerojatnost "tiranije većine". Potrebno je naglasiti da, iako deliberacija razmatra eksterne utjecaje u deliberativnom polju, poput ekonomskog i socijalnog kapitala, moć u

Foucaultovom smislu prožima i sami diskurs, stoga je teorijski i praktični izazov za deliberativnu demokraciju dekonstruirati i suptilnije načine na koje se nejednakost moći očituje u procesu deliberacije, ponajprije kroz razlike u kulturnom i simboličkom kapitalu. Traženje konsenzusa također je i najbolji način uravnoteženja interesa - u deliberaciji različite interesne pozicije se sučeljavaju i moraju se opravdati u komunikaciji kroz racionalne argumente na koje svaka strana mora moći pristati. U takvom procesu moguće je doći do pozicije koja će svima biti prihvatljiva ili, u slabijoj verziji, koja će svima biti najmanje neprihvatljiva, olakšavajući proces dolaska do konsenzusa koji predstavlja upotrebljivu, ne toliko apstraktnu koncepciju općeg dobra iliti zajedničkog interesa. Vjerojatnost postizanja konsenzusa ovisi o političkoj kulturi i društvenoj atmosferi u smislu integriranosti oko zajedničkih vrijednosti. U polariziranim i atomiziranim društvima u kojima nisu etablirane vrijednosti općeg dobra puno će se teže ostvariti konstruktivni dijalog, a još teže konsenzus. Čak i ako do konačnog konsenzusa ne dođe, deliberacija može doprinijeti boljem razumijevanju različitih perspektiva i doprinijeti toleranciji te biti temelj za budući dijalog koji će biti plodonosniji. Uz veći legitimitet odluka donesenih na ovakav način, logično je očekivati da će građani biti i intrinzično motiviraniji poštivati zakone donesene kroz deliberaciju, pošto su imali priliku doprinijeti njihovoj formulaciji, za razliku od zakona za koje osjećaju da su im nametnuti i koje ne krše primarno zbog prijetnje sankcijama. Deliberacija na (nad)nacionalnoj razini omogućuje i kvalitetniju koordinaciju djelovanja koja je potrebna kod implementacija kompleksnih politika, dok na lokalnim razinama doprinosi decentralizaciji i stavlja veće ovlasti u ruke onih koji će najviše osjetiti posljedice odluka.

Do sada je bilo riječi o društvenoj i političkoj dimenziji prednosti deliberativne demokracije, no ovaj model ima veliki potencijal unaprjeđenja epistemičkih kvaliteta političkih odluka (Landemore, 2017). Govoreći o direktnoj demokraciji i problemima vezanim uz referendum, uz to što ne ostavlja puno prostora za konsenzus, spomenuto je da odluke koje glasači donesu, iako sigurno imaju legitimitet, ne moraju nužno biti i racionalne. Deliberacija ima mehanizme koji mogu osigurati da odluka bude, ako ne "najbolja", onda barem utemeljena na racionalnim i, u određenoj mjeri, objektivnim argumentima. Čak i ako se naknadno utvrdi da odluka nije bila adekvatna, deliberacija uvijek ostavlja prostor za revidiranje odluka što može uslijediti zbog novih saznanja ili promjene preferencija sudionika. Još je Aristotel naveo određene prednosti deliberacije koji su i danas uvjerljivi. Barišić (2016) govori o Aristotelovom pluriperspektivizmu - teza također poznata kao "teorija zbroja", polazi od jednostavne pretpostavke kako svaki čovjek koji sudjeluje u raspravi

donosi vlastitu jedinstvenu perspektivu i stručnost te će zbog velikog broja argumenata i perspektiva odluka biti informiranija i na kraju kvalitetnija od odluke koje donosi samo manjina, bez obzira koliko vrsna i stručna bila. Aristotel ovo potkrepljuje primjerom gozbe koja je ukusnija ako svaki sudionik donese jelo koje zna najbolje pripremiti, nego kad jedan priprema sva jela. Posljedično, mnoštvo ima veću sposobnost raskrinkavanja nevaljelih propozicija ili dezinformacija koji se pojavljuju u deliberaciji, tako da će odluka u manjoj mjeri biti kontaminirana neadekvatnim argumentima. No već i Aristotel prepoznaje da se ove prednosti mogu ozbiljiti samo u društvima s razvijenom kulturom gdje je odgoj građana na razini na kojoj može iznijeti zahtjeve koje deliberacija stavlja pred sudionike (Barišić, 2016: 34).

Još jednu prednost koju je za kraj vrijedno spomenuti prepoznao je J. S. Mill, radi se o perfekcionistačkom učinku koju politička participacija ima na, primarno, moralnu i intelektualnu dimenziju habitusa subjekta. Osoba koja sudjeluje u deliberaciji izlaže se drugačijim perspektivama i stavovima koje mora učiti prihvaćati ili u najmanju ruku tolerirati, dok vlastite pozicije mora braniti racionalnim i objektivnim argumentima što uspješno može činiti jedino ako se temeljito i informira o temi u vezi koje zauzima poziciju. U procesu deliberacije osoba ulazi u dijalog koji mora biti civiliziran i u skladu s društvenim konvencijama te sa sposobnošću uživanja u poziciju drugoga, čime se razvija emocionalna i socijalna inteligencije te komunikacijske vještine. To doprinosi kvalitetnijoj integraciji u zajednicu i socijalizaciji u skladu s normama i vrijednostima šireg društva. Osoba uključena u deliberaciju sklonija je razmišljati iz pozicije javnog interesa i u skladu s tim mijenjati vlastite preferencije.

2.3.2.2. Sistemski nedostaci i kritike

Iako prethodno navedene prednosti daju privlačnost ideji deliberativne demokracije, ona ima mnoge nedorečenosti i poteškoće, kako na konceptualnoj razini tako i na razini provedbe, na koje je iz tabora deliberativne teorije moguće dati različite odgovore. Za početak, sama definicija koja kaže da je deliberativna demokracija sustav odlučivanja i političko uređenje kojem se legitimnost odluke temelji na racionalnom konsenzusu u slobodnoj i inkluzivnoj raspravi između ravnopravnih pojedinaca, pokazuje se nedovoljno određena da bi mogla služiti kao opis bilo kojeg konkretnog političkog sustava, odnosno ne daje dovoljan kriterij za razlikovanje deliberativnog sustava od ne deliberativnog. Sama definicija otvara puno daljnjih pitanja i nejasnoća: Što se misli pod konsenzusom? Što ako do

konsenzusa ne dođe? Koliko inkluzivna mora biti rasprava? Da li moraju biti zastupljeni svi, ili mogu postojati predstavnici svih grupa? Da li je moguće organizirati raspravu bez nekakvog kriterija diskriminacije? Što se računa kao legitimni argument? Da li se diskurs koji od toga odstupa treba zabraniti? Ova i mnoga druga pitanja su praznine koje su kod različitih autora odgovorene na drugačiji način. Već je spomenuto kako ova konceptualna neodređenost može biti prednost u implementaciji deliberativnih ideja u politički sustav, no onda ne možemo odrediti u kojem trenutku deliberacija od sporednog postaje esencijalno svojstvo demokratskog uređenje. Pošto deliberativna demokracija može, a u nekim je slučajevima i prisiljena, inkorporirati ne deliberativne mehanizme poput glasanja, dok ne deliberativni modeli sadrže, barem načelno, deliberativne institucije i procedure poput parlamentarnih sjednica i javnih rasprava; kada se može politički sustav opisati kao deliberativna demokracija s nekim ne deliberativnim atributima, a kada je npr. predstavnička demokracija s nekim deliberativnim atributima? S obzirom na to, na teoretičarima je da razrađuju konceptualni aparat kako bi uhvatili sve suptilne razlike i pridonijeli jasnoći i konciznosti terminologije u ovom polju. Pitanje značenja i odnosa (proceduralnih) vrijednosti deliberativne demokracije: slobode, ravnopravnosti i uključivosti, također ostavljaju veliki prostor za različite interpretacije.

Još jedan od nedostataka deliberativne demokracije, barem u teoriji, je to što vrlo teško može samostalno funkcionirati te mora posuđivati mehanizme ostalih modela. Teško je za očekivati da će deliberativne institucije u političkim zajednicama s velikim brojem ljudi moći biti dovoljno inkluzivne da prime sve zainteresirane i sve na koje će odluka imati utjecaj, stoga je neka forma reprezentacije u određenim slučajevima nužna. Nadalje, društva mogu biti toliko podijeljena i(li) problem toliko kontroverzan da je konsenzus u zadanom roku nedostižan. Iako je rečeno kako čak i u izostanku sporazuma deliberacija ima svoje koristi, priroda političkih pitanja je često takva da ne daje vremena za odgodu odluke, u tom slučaju nužno je koristiti neki drugi mehanizam, poput glasanja, kako bi se odluka donijela. Također, u situacijama kada su potrebna radikalna rješenja, inzistiranje na konsenzusu može bitno usporiti donošenje potrebnih odluka što u određenim situacijama može imati vrlo štetne posljedice. Pluralizam vrijednosti za koju se liberalna demokracija zalaže u određenim situacijama može skliznuti u relativizam i postati prepreka za konsenzus oko zajedničkog vrijednosnog okvira, dok s druge strane, ideje određenih grupa koje posjeduju veću moć imaju resurse preko kojih mogu nametnuti svoje vrijednosti nauštrb vrijednosti marginaliziranih grupa.

Navedene manjkavosti ukazuju na širi problem deliberativne demokracije, a to je kompliciranost provedbe. Organizirati deliberaciju koja će biti usklađena s vrijednostima i standardima deliberativne demokracije je iznimno složen logistički pothvat koji zahtjeva uspostavu kompleksnog institucionalnog aranžmana, ali i određene društvene preduvjete koje će osigurati uspješnost provedbe. Kritike koje smjeraju na to da diskreditiraju javnost u vidu kapaciteta "običnih" članova političke zajednice za racionalnu deliberaciju ne bi trebalo odbaciti, već ih iskoristiti pri razvoju raznovrsnih politika usmjerenih obrazovanju i izgradnji tih kapaciteta kod građana.

Zadnja kritika navedena u ovome dijelu je nešto što bi teoriju deliberativnu demokraciju uvijek trebalo pratiti, a to je dimenzija moći u društvu. S time u vidu kritičari deliberativne demokracije tvrde kako je deliberacija samo "smokvin list" koji prikriva činjenicu da politika funkcionira isključivo kroz odnose moći. Dva su povezana smjera te kritike- jedan ima izvor u radu Michela Foucaulta i tiče se ponajprije njegove poststrukturalističke analize diskursa, dok se drugi razvija iz kritičke tradicije i na identitetskoj osnovi dekonstruira sistemsku opresiju marginaliziranih društvenih grupa kroz povijest. Kritička teorija tvrdi da opresija postoji i u modernim, formalno ravnopravnim društvima - tu spadaju različite klasne, rasne, feminističke i postkolonijalne kritike. Foucaultova analiza kompleksa znanje/moć koja se manifestira u diskursu, ozbiljno problematizira pojmove racionalnosti i istine te pokazuje kako jezik zajedno s kontekstom i formom u kojoj se on koristi nikad ne može biti neutralan u odnosu na kategoriju moći. Deliberacija je u teoriji idealizacija u kojoj ravnopravne individue bez prisile, na temelju racionalnih argumenata dolaze do konsenzusa u skladu sa zajedničkim interesom. No konkretna situacija dolazi sa svojom povijesnom i društvenom zalihom dijeljenog znanja i odnosa moći koje sociologija naziva kulturom, a Foucault pokazuje implikacije ove činjenice na uvjete i ishode komunikacije. Jezik kojim se akteri u deliberaciji služe, pojmovi i frazemi koje koriste, znanost na koju se pozivaju, odražavaju društvene odnose i izražavaju određeni oblik moći. Diskurs predstavlja formalna i neformalna ograničenja, standarde i kriterije u smislu tko, kako, kada i na koji način može govoriti o određenoj temi te što uopće može biti objekt diskusije, stoga ne samo da diskurs opisuje stvarnost, već utječe i na kolektivni doživljaj i interpretaciju te stvarnosti. Diskurs uspostavlja razliku između racionalnog i neracionalnog - ovaj produktivni aspekt moći pokazuje da deliberacija u zbilji nije nikada ispražnjena od moći, već nužno moć provodi. "Moć je uvijek prisutna" po riječima Foucaulta, stoga je besmisleno bez nje govoriti o komunikaciji (Flyvbjerg, 1998: 216).

Dok je Foucaultova moć difuzna i nema jasnog objekta i subjekta, kritička struja razvija oštriju sliku asimetričnih društvenih odnosa između tradicionalno privilegiranih i potlačenih društvenih grupa, stoga njihova teorija ima jasnije i razrađenije emancipacijske ciljeve i načine dolaska do njih. Ova struja ukazuje na to da u konkretnoj deliberaciji ne sudjeluju ravnopravni pojedinci, već ljudi koji su se na nju odazvali, koji su znali da se održava, koji su se osjećali da su dijelom zajednice, koji su smatrali da su dovoljno kompetentni da bi u njoj sudjelovali. U deliberaciji ne raspravljaju apstraktne individue, već znanstvenici, političari, radnici, žene, muškarci, domoljubi, pridošlice, hendikepirani, kontroverzni; konkretni ljudi koji imaju svoju ulogu i mjesto u društvu i različite resurse s kojima ulaze u interakciju s drugim ljudima, imaju stalešku, klasnu, nacionalnu i vjersku pripadnost; oni se oblače, drže i govore na drugačiji način. Čak ni deliberativno okruženje ne može biti imuno na sve načine na koje se manifestiraju nejednaki odnosi moći u društvu, u tom je kontekstu posebno relevantna Bourdieuova teorija polja koja analizira društveni prostor deliberacije kao polje koje funkcionira prema određenim formalnim i neformalnim pravilima, a akteri u polju imaju različite oblike kapitala koji određuju uspješnost funkcioniranja u polju (Ryfe, 2007). Mogu se identificirati dvije razine na kojoj se nejednakosti u količini kapitala mogu očitovati u deliberaciji. Na prvoj razini, argumenti koje neka osoba navodi ne vrednuje se isključivo po sadržaju, već su u prosudbu uključeni mišljenje o toj osobi, predrasude koje društvo ima prema identitetskim odrednicama govornika, načinu govora koje se u tom polju smatra legitimnim i mnogi drugi suptilni elementi na temelju kojih akteri u društvu na svjesnoj i nesvjesnoj razini prosuđuju druge ljude. Krajnja konsekvencija ove situacije je to da će argumenti ovisno o osobinama, odnosno kapitalu aktera zadobiti različitu vrijednost u polju deliberacije bez obzira na sami sadržaj, što će narušiti "racionalnost" konačne odluke na korist privilegirane grupe. Druga razina tiče se problema šire društvenog problema nejednakosti, jer čak i ako zamislimo hipotetsku situaciju u kojoj deliberacija savršeno objektivno važe racionalnost svakog argumenta i da je "bolji" argument zaista jedina "prisila" u deliberaciji, privilegirane grupe imaju mnogo veće resurse koji im mogu pomoći formulirati vlastite pozicije na "najracionalniji" način. Različiti kapitali se međusobno podupiru, stoga osoba koja ima veliku količinu ekonomskog kapitala lakše može doći i do kulturnog i simboličkog kapitala te na taj način uvijek imati prednost nad manje privilegiranim skupinama. Pravila i standardi deliberacije sadrže određene "pristranosti" (Gutmann i Thompson, 2004: 48-53) koje pogoduju privilegiranim skupinama, stoga autorice poput Seyle Benhabib, Iris Marion Young i Nancy Fraser na različite načine nastoje deliberaciju učiniti pristupačnijom marginaliziranim skupinama. Smatram da

deliberativna teorija nikada neće moći s pravom tvrditi da je potpuno riješila ovaj problem, stoga ga neprestano treba osvještavati i na njenu raditi. Deliberacija ima potencijal prokazivanja i dekonstruiranja odnosa moći, no moć, kao što je Foucault pokazao, operira na iznimno suptilne načine, a uvjeti u kojima su svi mehanizmi moći ukinuti se treba smatrati idealom kojem treba aktivno težiti, ali nikada ne upasti u iluziju da ga se dostiglo. Moć i njena nejednaka raspodjela trebala bi se promatrati kao društvena činjenica - društveni odnosi su sami po sebi oblici odnosa moći (Love, 1989: 289-290), što znači da se bilo kojoj teoriji koja tvrdi da u potpunosti uklanja asimetriju moći u društvu mora pristupati kao ideologiji koja tu istu asimetriju prikriva.

2.3.3. Prijepori unutar teorije

Unutar deliberativne teorije postoje različite inačice koncepcija deliberativne demokracije. Prethodno su navedene neke općenite odlike oko kojih možemo reći da postoji načelni konsenzus, dok su u ovome dijelu izloženi ključni dijelovi teorije oko kojih ne postoji suglasnost i koji predstavljaju različite odgovore na prethodno navedene kritike. Iako su ti problemi na neki način povezani i isprepleteni, ovdje su podijeljeni u četiri kategorije koje slijede i djelomično proširuju neka pitanja koja u postavljaju Gutmann i Thompson u knjizi *Why Deliberative Democracy?*. Ove prijepore ne treba promatrati kroz optiku postojanja jednog "ispravnog" odgovora, oni odražavaju različite tradicije i probleme koje teoretičari imaju pred sobom pri konceptualizaciji vlastitih pozicija. Samo specifičnost određenog društvenog konteksta, objekta i stadija deliberacije može dati odgovor na pitanje koja od pozicija koje će biti navedene je primjerenija, jer jedino u praksi moguće je eksperimentirati i analizirati različite strategije deliberacije i njenog institucionalnog aranžmana. Raznovrsnost konceptualizacija različitih aspekata deliberativne demokracije nije nužno breme deliberativne teorije, već predstavlja i bazen različitih mogućnosti koji praktičari mogu koristiti kako bi ispunili puni potencijal deliberativnih ideala.

2.3.3.1. Granice uključenosti i dosega deliberacije

Pitanje inkluzije odnosi se na to tko sve u deliberaciji može sudjelovati te prema kojem kriteriju je opravdano diskriminirati potencijalne sudionike ili izabrati predstavnike koji će iznositi argumente u ime neke grupe; dok se pitanjem dosega nastoji se ustanoviti o kakvim se sve tipovima pitanja i problema može raspravljati i odlučivati u deliberaciji, te na

kojim je sve razinama političkog djelovanja ona funkcionalna i korisna. Što se tiče problema inkluzivnosti, deliberativna teorija je načelno uključiva prema cjelokupnoj zainteresiranoj javnosti, no to je u određenim slučajevima nemoguće provesti. Jedan od mogućih diskriminatornih mehanizama inspiriran je glavnim načelom Habermasove diskurzivne etike: imaju pravo sudjelovati i svoj pristanak moraju dati, svi oni na koje se odluka odnosi, odnosno oni koji će osjetiti posljedice odluke (Habermas, 1994: 120-121). Ovaj načelni kriterij u praksi može biti i preblag i prestrog - na primjer, o izgradnji elektrane na ugljen koja će onečistiti atmosferu onda može odlučivati cijela ljudska populacija, što u načelu nije loša zamisao, ali je praktički neprovediva. Povezano se postavlja još jedan problem - na koji način odrediti koja je mjera utjecaja odluke na pojedinca potrebna da ga se učini legitimnim sudionikom deliberacije, pošto je u današnjem globalnom svijetu teško je izolirati posljedice bilo kakve odluke. S druge strane, princip diskurzivne etike može biti i preisključiv - zašto bi se, primjerice, o hrvatskoj imigracijskoj politici isključilo mišljenje nezavisnih stručnjaka iz inozemstva, iako neće osjetiti izravne posljedice te politike. Ovome problemu moguće je doskočiti tako što se napravi razlika između sudionika koji mogu svojom perspektivom samo informirati raspravu od onih od kojih se traži pristanak za konsenzus, no čak i tada su neki problemi još prisutni. Može se, na primjer, postaviti pitanje da li bi imigranti trebali sudjelovati u deliberaciji o američkoj migracijskoj politici, jer to je sigurno pitanje koje se tiče i njih - tu bi princip diskurzivne etike došao u sukob s principom nacionalnog suvereniteta. Nastavno na ovaj primjer, može se diskutirati način na koji bi imigranti mogli sudjelovati u ovakvom pitanju, da li bi to bili oni koji su već u Americi, oni koji su trenutno u procesu migracije ili oni koji planiraju takav pothvat. Tu se dolazi i do problema predstavništva - u kojoj mjeri je ono nužno, poželjno te kako se određuje njegov legitimitet. Već smo konstatali praktične poteškoće koje proizlaze iz zahtjeva apsolutne uključivosti, stoga neki oblici predstavništva su u pojedinim slučajevima nužni. Gutmann i Thompson (2004: 30) smatraju da je takva reprezentacija poželjna ako predstavnici, osim što deliberiraju među sobom, također komuniciraju i primaju sugestije i onih koje predstavljaju. Alternativu koja omogućava širu participaciju moraju pratiti institucionalno složeniji aranžmani organizirani u "podjedinice" [*subunits*]. Iris Marion Young (1996) kroz "politiku različitosti", zalaže se za predstavništvo koje će odražavati klasnu, rasnu i rodnu strukturu stanovništva, jer samo pripadnici određenih skupina mogu adekvatno reprezentirati njihovu perspektivu. Takav oblik predstavništva se posebno mora osigurati grupama koje su historijski potlačene i marginalizirane te uz to treba uspostaviti procedure koji bi korigirali nejednakosti i privilegiranosti na koje deliberacija nije imuna. Dryzek (2011) svoje rješenje nudi u obliku

”diskurzivnu reprezentaciju” u kojoj sudionici predstavljaju konkretne osobe i grupe, već samo različite diskurse, npr. ekonomske, ekološke, političke itd., kako raspravom ne bi dominirao samo jedan. Dok su ranije teorije deliberaciju gledali kao aktivnost rezerviranu za političke institucije, novija struja sve više naglašava važnost aktivnijeg uključivanja javnosti i civilnog društva u procesima deliberacije, te se zalaže za implementiranje deliberativnih metoda odlučivanja u druge oblike udruženja, poput korporacija i sindikata (Gutmann i Thompson, 2004: 32).

Druga dva povezana pitanja tiču se dosega deliberativne demokracije, odnosno o čemu i na kojoj razini je deliberacija moguća i potrebna. Od Rawlsove rane koncepcije koja deliberaciju smješta isključivo na nacionalnoj razini u svrhu pronalaženja zajedničkog okvira za suživot u obliku ustava, do današnjih teorija koje vide potencijal deliberacije u dolasku do odgovora na različita pitanja na svim razinama odlučivanja; opravdano je govoriti o neprestanom širenju dosega dimenzija dosega i vrsta problema kojima se deliberacija može baviti. Razvoj deliberativne teorije dao je preduvjete za koncipiranje deliberacije, kako na nadnacionalnim tako i na lokalnim razinama. Usporedno s time deliberacija je postajala i sve sposobnija odgovarati i na mnogobrojna pitanja koja se tiču različitih razina lokalne i globalne problematike. Teoretičari deliberaciju zagovaraju i u školskim klupama (Nishyama 2019, Englund, 2015) i u međunarodnim institucijama (Dryzek, 2019) u kojima se raspravlja o najvećim problemima pred kojima je čovječanstvo suočeno, poput klimatskih promjena i globalnih sukoba. Ovo širenje nikako ne znači da je deliberacija uspjela nadići sve kritike i probleme koji su navedeni u ovom radu, dapače ovime se ti problemi i produbljuju, ali bez obzira na to, čak i u izostanku konačne odluke, proces deliberacije zadržava svoje prednosti u vidu ublažavanja polarizacije, razvoja tolerancije i poboljšavanja koordiniranja zajedničkog djelovanja potrebnog za rješavanje globalnih problema. Zbog zahtjevnosti organizacije i potencijalne dugotrajnosti deliberativnog procesa nije poželjno inzistirati da svim odlukama prethodi deliberacija, no također bi bilo nedemokratično od ”stručnjaka” tražiti da se uspostavi apriorni kriterij kako bi se odredilo koje je pitanje vrijedno deliberacije, stoga je odluku o tome najpravednije prepustiti samoj javnosti, jer ona je ta o čijem interesu i angažmanu ovisi njena uspješnost.

2.3.3.2. Zahtjev racionalnosti: diskurs vs. retorika

Racionalnost komunikacijskog tipa navedena je kao jedno od glavnih obilježja deliberacije, no ono ne daje izravan odgovor na pitanje da li je racionalan diskurs jedini

legitimni diskurs u okviru deliberativne demokracije. Rečeno je da ovaj tip racionalnosti funkcionira na dvije razine, na razini uključivog prostora deliberacije i na razini kompetencije za iznošenje objektivnih argumenata na svima razumljiv način. Problem koji je kritička struja deliberativne teorije uočila je u tome što ova dva zahtjeva mogu doći u proturječje - ako se zalažemo za inkluzivni prostor deliberacije, da li je nužno isključiti oblike komunikacije, koje Dryzek (2011: 66) naziva retorikom, ako odstupaju od apriorno uspostavljenih standarda racionalnosti? Pošto je karakter racionalnosti uvijek vezan uz specifičan društveno-kulturni kontekst, imajući Foucaultovu tezu premreženosti diskursa i moći, te s obzirom na nejednake pozicije iz kojih različite skupine ulaze u proces deliberacije na što ukazuje kritička teorija, upitna je opravdanost prestrogih zahtjeva racionalnosti diskursa čiji bi unutrašnji mehanizmi mogli isključiti ili staviti u podređeni položaj marginalizirane skupine. Postavlja se pitanje do koje je mjere i u kakvim situacijama, dopušteno odstupati od sterilnog, racionalnog diskursa? Da li možemo o, na primjer, ratu govoriti samo na temelju golih brojeva i činjenica ili je legitimno uključiti ispovijesti onih koji su zahvaćeni ranim stradanjima? S druge strane se može prigovoriti da se takve retoričke forme mogu koristiti kao propaganda za mobilizaciju javnosti i nekritičko prihvaćanje "službenih istina". Činjenicu da su ljudi emotivna bića i da njihova prosudba teško može emocije staviti u zgrade, ono je što su različite interesne skupine uspješno koristile u taktikama za manipulaciju javnim mnijenjem. Zbog toga se korištenje takvih diskurzivnih formi može pretvoriti u rat emocijama u kojem će se standardi racionalnosti degradirati nauštrb dramatičnih, emotivnih iskaza koji ciljaju na empatiju i sažaljenje umjesto na racionalno zaključivanje.

Young (1996) svojom inačicom deliberativne demokracije koju naziva "komunikacijskom demokracijom", zalaže se za poticanje različitih diskurzivnih formi poput retorike i pripovijedanja koje bi pogodovale marginaliziranim skupinama. Onima koji nemaju kapacitete i resurse da sudjeluju u raspravi ravnopravno s privilegiranim društvenim skupinama treba dopustiti prostor da izraze svoju perspektivu makar ona odstupala od standarda racionalnosti deliberativne demokracije. Dryzekova (2000) koncepcija "diskurzivne demokracije" retoriku vidi kao način transmisije ideja između javne sfere i političkih institucija. Zalaže se za javnu sferu koja će biti povezana s vlašću, ali ju vlast ne bi smjela inkorporirati u sebe kako ne bi izgubila diskurzivnu heterogenost i kritički potencijal. Javna sfera treba vršiti pritisak na institucije države, a retorika je jedan od načina mobilizacije javnosti za prenošenje stavova javne sfere na državnu sferu. Najupečatljiviji primjer utjecaja retorike kojeg Dryzek (2011: 71) spominje je govor M.L. Kinga započet riječima *"I have a*

dream" koji je označio simboličku prekretnicu u borbi za prava crnaca u SAD-u i utjecao na donošenje anti-segregacijskih zakona na federalnoj razini. Na ovom tragu su i Gutmann i Thompson (2004: 51) za koje "strastvena retorika može biti jednako opravdana kao i logički dokaz", pogotovo u cilju osvještavanja društvenih nepravdi koje inače ne bi dobile medijsku pozornost. Za Bohmana (1996: 57) deliberacija je kooperativna aktivnost s ciljem rješavanja problema ili sukoba u društvu temeljena na davanju razloga i argumenata koji su prihvatljivi svim sudionicima. Pošto je nemoguće unaprijed odrediti kakvi će razlozi biti prihvaćeni neopravdano je deliberaciju ograničiti određenim diskursom koji ima specifične standarde opravdanja, već je potrebno ostaviti prostor za različite dijaloške procedure koje mogu polučiti prihvatljive ishode u različitim kontekstima deliberacije.

Vidimo da neki teoretičari smatraju da preuska diskurzivna forma nije jedina legitimna u deliberativnoj demokraciji te da drugi diskurzivni oblici imaju svoje mjesto, ako ne u formalnom procesu deliberacije, onda u široj političkoj sferi koja formira deliberativnu kontekst. No jasno je da postoje određene opasnosti kod uključivanja retorike u deliberaciju, stoga, kako bi se ublažile potencijalne negativnosti, potrebno je osigurati uvjete koji će omogućiti da retorika ne nagriza u velikoj mjeri racionalni karakter deliberacije, već da kao posljedicu ima bogaćenja perspektive sudionika deliberacije, davanje glasa marginaliziranim skupinama te lakše prenošenja poruka između različitih segmenata javnosti i političkih institucija. Retoričke figure nikada ne bi trebale zamijeniti ulogu argumenta, već bi samo trebale pružiti dodatnu snagu postojećoj empiriji i racionalnim zahtjevima. Neki od načina na koji se može ograničiti manipulacijski potencijal retorike je zahtjev da retorički sadržaj prate empirijskim dokazi, ne dopuštanje da emotivna ispovijest bude oslobođena od propitivanja, te uspostaviti različite mehanizme provjere informacija danih u takvoj komunikaciji. Dryzek (2000: 68) predlaže dva kriterija za legitimno korištenje retorike: prvi je isključenje bilo kakve komunikacije koja uključuje prijetnju i prisilu, a drugi je mogućnost povezivanja partikularnih zahtjeva s općim vrijednostima i interesima, no može se tvrditi da su ovi kriteriji već inkorporirani u deliberaciju kroz njene proceduralne vrijednosti. U kasnijem radu Dryzek (2011: 77) dodatno razrađuje zahtjev općosti pomoću Putnamove razlike između retorike koja mobilizira pripadnike homogene grupe (*bonding*) i retorike koja premošćuje razlike između različitih, potencijalno suprotstavljenih, grupa (*bridging*) kako bi pokazao da retorika koja premošćuje može puno lakše stvoriti prostor za deliberaciju i konsenzus. Zalažući se za prava određene grupe, retorika koja se koristi mora biti razumljiva i prihvatljiva i ljudima izvan te

grupe kako bi se dobila šira podrška, zbog čega je učinkovitije pozivati se na opće ljudske vrijednosti, nego na posebnost i značaj te grupe.

2.3.3.3. Vrijednosti

Svaki politički sustav odražava i temelji se na određenim etičkim i političkim vrijednostima. Za deliberativnu demokraciju u ovome radu su kao osnovne vrijednosti navedene sloboda, ravnopravnost i inkluzivnost. Osim ovih apstraktnih temeljnih vrijednosti koje su same za sebe relativno ne kontroverzne, teoretičar su u skladu s vlastitim idejama deliberativne demokracije formulirali različite normativne zahtjeve i načine na koji se izvode i legitimiraju. Što se tiče izvora vrijednosti proceduralizam ne formulira vrijednosti apriorno, pošto se one ostvaruju kroz slijeđenje procedure u procesu deliberacije - tako se ne treba unaprijed obrazlagati sloboda kao vrijednost, ako sama deliberacija podrazumijeva slobodan pristanak svih uključenih i prosudbu isključivo na temelju "boljeg argumenta". Deliberativna demokracija uvijek ostavlja vrijednosni vakuum koji se može ispuniti različitim sadržajem u procesu deliberacije i isto tako revidirati, no kritičari proceduralizma iz tabora supstantivizma (Gutmann i Thompson, 2004: 24) tvrde da ispravne procedure mogu dovesti do nepravednih ishoda, stoga se zalažu za vrijednosti koje bi dodatno osigurale da deliberativni proces isporuči pravedne ishode i da pritom štiti individualna prava. Held (2006: 238) smatra da model deliberativne demokracije zahtjeva "formalnu i supstancijalnu jednakost". Iako formalna jednakost u smislu ravnopravnosti predstavlja ne kontroverznu vrijednost na koju se pozivaju svi moderni demokratski sustavi, supstancijalna jednakost je mnogo problematičnija. S obzirom da postoje mnogi aspekti po kojima su ljudi nejednaki, pitanje je koje aspekte i do koje mjere je opravdano regulirati. Drugi problem na koji ponajviše upozoravaju liberalni teoretičari je u tome što pokušaji takve regulacije od strane izvanjskog autoriteta narušavaju individualnu slobodu.

Vrijednost nepristranosti koja je implicirana u samoj definiciji deliberativne demokracije može se ticati: a) strukture deliberativne arene, u smislu neutraliziranja faktora van sadržaja na odluke koje se donose, i b) individualne razine sudionika, u kojoj se traži da sudionici deliberacije zauzmu opću perspektivu javnog uma i da zatome partikularne interese. Dok se svi slažu da prostor deliberacije mora biti nepristran, što se tiče individualne razine, Young (1996) smatra da inzistiranje na zauzimanju pozicije općeg interesa onemogućuje marginaliziranim skupinama da se izbore za svoje interese u procesu deliberacije koji je, kao što je istaknuto, u praksi uvijek pristran. Bohman (1996: 46) na mjesto nepristranosti za koju

smatra da postavlja prestrog zahtjev pred deliberaciju, stavlja zahtjev "snažne javnosti" [strong publicity], jer čak i zahtjev koji je pristran može biti uvjerljiv, ali način na koji se takva propozicija iznosi mora biti prihvatljiv ostalima i otvoren za kontestaciju u javnoj sferi. Za Gutmann i Thompson (2004: 31) princip reciprociteta je centralan za deliberaciju jer se kroz njega interpretiraju ostali principi. Može se reći da reciprocitet u ovom kontekstu predstavlja verziju etičkog "zlatnog pravila", pošto zahtjeva da se sudionici odnose prema drugima, na način na koji očekuju da se drugi odnose prema njima, čime se postulira ravnopravnost, poštivanje tuđe pozicije i očekivanje da se daju razlozi koji su prihvatljivi svima. To je po Dryzeku (2011: 96) preduvjet "normativnog meta-konsenzusa" koji čini mogućim deliberaciju između različitih pozicija i eventualni konsenzus.

2.3.3.4. Ishod deliberacije

Još jedan bitan prijemor na kojeg ukazuju Gutman i Thompson (2004: 26-29) tiče se koncipiranja optimalnog ili barem prihvatljivog ishoda deliberacije. Teoretičari republikanske tradicije konsenzus smatraju jedinim poželjnim ishodom, liberalna tradicija ga smatra presnažnim zahtjevom, dok kritička struja takozvanih "*difference democrats*" upozorava da forsiranje konsenzusa kao jedinog pozitivnog ishoda može imati opresivan karakter i ići na štetu marginaliziranih skupina. Ovaj prijemor uzrokovan je različitim društvenim pretpostavkama i problemima kojima se bave ove tradicije. Republikanska tradicija polazi od homogene javnosti i snažne koncepcije javnog dobra što daje snažan temelj za formiranje konsenzusa oko različitih političkih pitanja; liberalna tradicija pretpostavlja pluralno društvo u kojem su prisutne nesumjerljivih vrijednosti i cilj je uspostaviti zajednički, svima prihvatljivi okvir bez da se ugroze njihove vrijednosne posebnosti. Rečeno je kako je jedna od prednosti deliberacije u tome što čak i u izostanku konsenzusa, sami proces deliberacija ima određene benefite u vidu doprinosa razumijevanju i toleranciji različitih pozicija, te stvaranju meta-konsenzusa koji postaje polazište za daljnju deliberaciju i više razine slaganja. Dryzek (2011: 85) navodi da neslaganju doprinosi i izostanak konsenzusa oko definicije konsenzusa, smatra da konsenzus nalaže ne samo da se akteri slažu oko smjera djelovanja, već da se slažu zbog istih razloga, i to drži nepotrebno rigoroznim kriterijem. Bohman (1996: 32-33) svojim koncept "javnog sporazuma" pred deliberaciju stavlja još slabiji zahtjev - po njemu nije nužno da se sudionici slažu s ishodom, već deliberaciju smatra uspjelom ako su na kraju procesa akteri dovoljno uvjereni da bi nastavili društvenu kooperaciju. Iako se konsenzus, ma kako koncipiran, smatra idealom deliberativnog procesa, "*difference democrats*" ukazuju na to da

deliberativni proces nikada nije idealan, odnosno potpuno ravnopravan, slobodan, ni potpuno racionalan, stoga nije uvijek opravdano inzistirati na konsenzusu pod krinkom "zajedničkog interesa" ako je on proizvod neravnopravnog procesa (Young, 1996: 126). U kontekstu izraženih razlika i neravnomjernih odnosa moći konsenzus ima tendenciju brisanja razlika i tendira uniformnosti prema interesima dominantne grupe.

3. JÜRGEN HABERMAS - FILOZOF KOMUNIKACIJE

Mnogi teoretičari dali su svoj doprinos deliberativnoj teoriji, a danas kada se tim područjem bave razni instituti i sveučilišni odjeli, te kada se na različitim mjestima organiziraju deliberativni forumi, postavlja se pitanje koliko daljnjem razvoju teorije mogu doprinijeti njeni pioniri. Jedan od tih pionira je Jürgen Habermas, njemački filozof i sociolog, čiji je opus imao bitan utjecaj na deliberativnu teoriju, unatoč tome što se njome počeo baviti tek u 90-im godinama kada i dolazi do "deliberativnog zaokreta". Široko polje Habermasovog interesa nije mu dalo vremena da se dublje i dugotrajnije posveti proučavanju i razvoju teorije deliberativne demokracije, stoga njegov rad koji se tiče ove teme, iako bez sumnje utjecajan, predstavlja tek polazišnu točku preko koje su različiti teoretičari razvijali vlastite teorije i koncepte. Može se tvrditi da relevantnost Habermasa za deliberativnu teoriju nije primarno u onome što je pisao o deliberativnoj demokraciji, pa čak da je i najmanje u tome, jer njegov rad koji je tome prethodio predstavlja puno značajniji i potentniji resurs u daljnjem razvoju teorije. S obzirom na to, u ovom će dijelu rada biti prezentirani dijelovi njegovog teorijskog opusa koji su na određeni način utjecali na njegovu koncepciju deliberativne demokracije, ali čiji potencijal u razvoju deliberativne teorije i prakse nije do kraja iscrpljen. Nije isključivo akademski rad ono što ga čini značajnim, njegov život svjedoči o tome kako je Habermas istinski filozof komunikacije, ne samo zato što su jezik i komunikacija dio njegovog filozofskog interesa, već i zato što je vlastitim životnim primjerom nastojao pokazati potencijal komunikacije u razmatranju društvenih problema.

Cilj ovog izlaganja nije dati kronološki pregled njegovog rada, niti pregled njegovih promišljanja o politici i demokraciji, već skicu koja najbolje ocrtava teorijski temelj za izgradnju koncepata vezanih uz deliberativnu teoriju. Na početku, ukazat će se na neke biografske elemente koji objašnjavaju interes za komunikacijom i kritičko usmjerenje Habermasove teorije, na što će se nadovezati pokušaj "destiliranja" osnovne ideje i svrhe akademskog i javnog djelovanja. U vezu s time dovesti će se njegova analiza koncepcije moderniteta, ideje prosvjetiteljstva i racionalnosti u čemu se pokazuje utjecaj kritičke teorije frankfurtske škole čiji je bio dio, ali i njegov otklon u vidu apologije racionalnosti kroz njeno redefiniranje na intersubjektivnom nivou. Pokazat će se izvorište njegovog "jezičnog zaokreta" pri čemu komunikacija postaje središnji teorijski motivi i omogućuju mu otklon od marksističke terminologije koja prevladava u prvoj generaciji elemenata te izgradnju vlastite teorije na puno širim intelektualnim temeljima. Nadalje, izložit će se dijelovi njegove

socijalne teorije: koncepti sistema i svijeta života [*lifeworld*], logika društvenog razvoja, proces racionalizacije i kolonizacije. Socijalna teorija poslužit će kao podloga za tematiziranje onoga što se u ovome radu prepoznaje kao centralni epistemički koncept deliberativne demokracije, a to je komunikacijska racionalnost čija će uloga biti prikazana u kontekstu Habermasovih političkih i etičkih inovacija. Na kraju ovoga dijela rada posvećenog Habermasu sumirat će se aktualni i potencijalni doprinosi njegova opusa deliberativnoj teoriji i razvoju deliberativne demokracije u praksi.

3.1. Napomene o životu i radu Jürgena Habermasa

Kako bi se bolje razumio karakter Habermasove teorije korisno se upoznati s nekim bitnim momentima njegovog života. Biografija Stefana Müller-Doohma (2016) daje opširan pregled Habermasovog života i rada: od prepiski s prijateljima i javnim figurama, preko brojnih predavanja koja je održao i intervjuja koje je dao, pa sve do brojnih znanstvenih članaka i knjiga koje je objavio. Iako njegova biografija svjedoči o poprilično standardnom životnom putu vrsnog akademika i javnog intelektualca, ona nam otkriva određene detalje u kojima se naziru začeci Habermasovog interesa za komunikaciju i životna iskustva koje utječu na smjer njegovog mišljenja. U trasiranju porijekla i konteksta njegova akademskog interesa uvelike je pomogao i sami Habermas koji u kratkoj, autobiografskoj crtici (2008: 13) navodi četiri glavne biografske odrednice koje su utjecale na specifičan način promišljanja problematike javne sfere: 1) operacija "zečje usne", 2) problemi u komunikaciji povezani s operacijom, 3) suočavanje sa strahotama nacističkog režima nakon njegova pada, 4) prepreke i nazadovanja u procesu demokratizacije njemačkog društva.

Habermas je rođen 1929. godine, odrasta u protestantskoj obitelji koja, kako Müller-Doohm (2016: 18) objašnjava, s majčine strane vuče elemente 'sitne buržoazije' [*petite bourgeoisie*], dok je otac iz obiteljske loze javnih službenika koji su se uspeli na društvenoj ljestvici. Rođen je s rascjepom usne i nepca, malformacijom poznatom u svakodnevnom govoru kao "zečja usna", zbog čega prolazi više kirurških zahvata u mladosti. To iskustvo, po njegovom vlastitom tumačenju, osvijestilo mu je "važnost naše interakcije s drugim [članovima društva]" (Habermas, 2008: 13) i duboke ovisnosti individue o društvu, ne samo egzistencijalne već i esencijalne:

"...this heightened sensitivity to the social nature of human beings led me to those philosophical approaches that emphasize the intersubjective constitution of the human mind – to the hermeneutic tradition that originated with Wilhelm von Humboldt, to the American pragmatism of Charles Sanders Peirce and George Herbert Mead, to Ernst Cassirer's theory of symbolic forms, and to Ludwig Wittgenstein's philosophy of language." (ibid: 14)

[Prijevod: " ... ova povećana osjetljivost na društvenu prirodu ljudskog bića vodila me prema filozofskim pristupima koji naglašavaju intersubjektivnu konstituciju ljudskog uma- prema hermeneutičkoj tradiciji začetoj od strane Wilhelma von Humboldta, pa prema američkom pragmatizmu Charlesa Sandersa Peircea and Georgea Herberta Meada, do teorije simboličkih oblika Ernsta Cassirera i filozofiji jezika Ludwiga Wittgensteina."]

Drugi čimbenik njegovog intelektualnog razvoja tiče se poteškoća u komunikaciji u školskom okruženju uzrokovanog navedenim hendikepom te posljedično odbijanja od strane vršnjačke okoline, kako Habermas sam navodi:

"Only when communication fails do we become aware of the medium of linguistic communication as a shared stratum without which individual existence would also be impossible." (ibid: 15)

[Prijevod: "Tek kad komunikacije ne funkcionira postajemo svjesni medija lingvističke komunikacije kao zajedničkog stratuma bez kojeg bi individualna egzistencija bila nemoguća."]

Iskustvo diskriminacije, navodi Müller-Doohm (2016: 23), čini ga moralno osjetljivim na različite oblike isključivosti te utječe na njegovu moralnu i političku filozofiju.

Razdoblje nacističke vladavine ključno je za razumijevanje Habermasovog intelektualnog života. Njegov svjetonazor i aktivizam iz pozicije javnog intelektualca uvelike je oblikovan osvještavanjem uloge javnosti i intelektualne elite u toleriranju, pa i aktivnom podržavanju nacističkog režima. U tome pogledu ni Habermasova obitelj nije prošla moralno neokrznuta, otac se učlanio u nacističku stranku 1933. godine, nedugo nakon dolaska Hitlera na vlast, potez koji bi se mogao objasniti konformizmom i oportunizmom jednog državnog službenika (ibid: 21), čak je i sam Habermas na inicijativu oca učlanjen u Hitlerovu mladež te je kao petnaestogodišnjak skoro završio na bojištu pred kraj rata. Iako Habermas nije skrivao svoju obiteljsku prošlost, to mu je bila osjetljiva tema o kojoj je javno progovarao uglavnom

kao dio općenite kritike stanja tadašnjeg njemačkog društva. Nürnberški proces koji se prenosio na radiju Habermasu je razotkrio nehumanost režima u kojem je živio i učinio ga odlučnim u obračunavanju sa svim reziduama nacističke prošlosti čije je tragove Habermas prepoznao u poslijeratnoj Njemačkoj:

"The continuity of social elites and cultural prejudices through which Konrad Adenauer marshaled consent for his policies was stifling. There had been no break with the past, no new beginning in terms of personnel, no change in mentality – neither a moral renewal nor a revolution of political mindset." (Habermas, 2008: 19).

[Prijevod: "Kontinuitet društvenih elita i kulturnih predrasuda kroz koje je Konrad Adenauer osigurao pristanak za njegove politike bio je uznemirujući. Nije postojao prekid s prošlošću, ni novi početak u vidu kadra, ni promjena mentaliteta – niti moralna obnova, ni revolucija političkog razmišljanja."]

Način na koji su društvene institucije, posebno akademija, odlučili staviti po strani vlastitu ulogu u okviru nacističkog režima, za Habermasa je bila neprihvatljiva i opasna. Ovaj sentiment je eskalirao kada se susreo s izdanjem Heideggerovih predavanja iz 1935. pod naslovom *Uvod u metafiziku*. Šokiralo ga je što je su predavanja koja obiluju nacionalističkim vokabularom objavljena bez ikakvih revizija i komentara od strane Heideggera kojim bi se distancirao od nacizma, posebno uzevši u obzir aktivnu ulogu koju je njegova filozofija imala u legitimiranju nacističke ideologije (ibid: 20). Iako je imao veliki respekt prema Heideggeru kao filozofu, izostanak bilo kakvog oblika kajanja, kao i izostanak reakcije od strane intelektualne elite, nagnao je Habermasa da napiše oštar, kritički članak na račun Heideggera i tihe rehabilitacije ideja koje implicitno veličaju ideje na kojima se temelji nacistički pokret. Navedenom intervencijom, koja je izazvala mnogobrojne reakcije, Habermas se počeo profilirati kao javna ličnost pridružujući se etabliranim intelektualcima poput Thomasa Manna i Karla Jaspersa.

Habermasov interes za društvenim karakterom čovjeka, zajedno sa aktivističkim nagonom uslijed izgradnje poslijeratnog, demokratskog društva usmjerio ga je prema kritičkoj teoriji čiji su se glavni predstavnici vratili iz prognanstva u SAD-u, stoga 1956. postaje asistent Theodoru Adornu. Odbila ga je dogmatičnost tadašnje frankfurtske škole gdje nije bilo otvorenosti spram modernih filozofskih trendova, no zaintrigirao ga je rad u okvirima sociologije kao relativno mlade discipline (Müller-Dooch, 2016: 106). Taj rad vodi ga ispitivanju političkih stavova i političke participacije studentske populacije čime počinje

osvještavati važnost javnosti, odnosno javne sfere, za demokratske procese i izgradnju slobodnog, otvorenog društva:

"It was as yet not at all certain that the principles of a democratic order that had been imposed "from without" would become firmly lodged in the hearts and minds of German citizens. Evidently, such a change in political mentality could not occur in isolation or be simply imposed by administrative fiat. Only a vibrant and, where possible, discursive type of public opinion-formation could propel such a process."
(Habermas, 2008: 21)

[Prijevod: "Još nije bilo posve sigurno da će principi demokratskog poretka nametnuti "izvana" postati dio srca i misli njemačkih građana. Očiti, takva promjena političkog mentaliteta nije se mogla dogoditi u izolaciji ili jednostavno se nametnuti administrativnim *fiatom*. Samo vibrantan i, po mogućnosti, diskurzivni tip formacije javnog mnijenja mogao bi pokrenuti takav proces."]

Povijesni razvoj javne sfere postaje temom njegove disertacije iz 1962. godine pod naslovom "Strukturne transformacije javne sfere" (*'Strukturwandel der Öffentlichkeit'*) koja ga etablira kao priznatog akademika, a balans između pozicije javnog intelektualca i vrsnog znanstvenika Habermas uspijeva održati sve do danas. Činjenica da doktorira van Instituta pokazuje njegov odmak od teorijskih postavki "prve generacije" Frankfurtske škole, što je dodatno produbljeno i Horkheimerovim animozitetom spram Habermasovog intelektualnog rada i javnih istupa (Müller-Doohm, 2016: 125, 130). Uskogrudnost Instituta čiji su glavni predstavnici ušli u pozne godine, nije bilo optimalno mjesto za mladog intelektualca širokih horizonta i interesa koji uvelike nadilaze marksističku tradiciju. Habermas diskutira s mnogim filozofima i znanstvenicima te se upoznaje s različitim intelektualnim tradicijama, poput Gadamerove hermeneutike, američkog pragmatizma, i Wittgensteinove filozofije jezika, koje će dati bitan pečat njegovom radu.

Kao zadnji faktor koji Habermas navodi kao bitan za razumijevanje vlastitih ideja je iskustvo političkih previranja u poslijeratnoj njemačkoj koje je bio pozorno pratio i učestalo intervenirao iz svoje pozicije javnog intelektualce. Nije se libio iznositi svoje stavove te ulaziti u ponekad oštre javne diskusije i prepiske s neistomišljenicima. Posvećenost demokratsko-liberalnim načelima motivirana je sviješću o krhkosti institucija i strahu od (neo)konzervativnih društvenih tendencija koje bi na bilo koji način rehabilitirale totalitarne

ideje i ugrozile poredak utemeljen na pravima i slobodama pojedinca. Glavnu ulogu intelektualca vidi u stvaranju autonomne i pluralne javne sfere kroz komunikaciju (ibid: 376):

"Intellectuals should make public use of the professional knowledge that they possess – (...) – on their own initiative, without being commissioned by anyone to do so. They need not be neutral and eschew partisanship, but they should be aware of their own fallibility. They should limit themselves to relevant issues, contribute sound information and good arguments; in other words, they should endeavor to improve the deplorable discursive level of public debates. (Habermas, 2008: 22)

[Prijevod: "Intelektualci bi trebali javno koristiti profesionalno znanje koje posjeduju – (...) – samoinicijativno, bez da im netko nalaže da to čine. Ne moraju biti neutralni i izbjegavati stranačko priklanjanje, ali trebaju biti svjesni vlastite pogrešnosti. Trebali bi se ograničiti na relevantna pitanja, doprinijeti ispravnim informacijama i dobrim argumentima; drugim riječima, trebali bi nastojati poboljšati očajan diskurzivni nivo javne rasprave."]

Unatoč tome što se Habermasa bez zadržke može proglasiti lijevim intelektualcem, njegova misao je zadržala "slobodno-lebdeći" karakter, nije se identificirao s pojedinim pokretima i 'školama' te ih je često kritizirao. Na taj je način ulazio u brojne polemike s predstavnicima različitih pozicija u političko-ideološkom spektru, pri čemu se, Müller-Doohm (2016: 386) primjećuje, nije uvijek držao vlastitih standarda komunikacije. Bio je svjestan da politička arena u kojoj je djelovao funkcionira po drugim pravilima, a također je smatrao da su načela za koje se zalaže previše bitna kako bi propustio poslužiti se i retoričkim alatima koji su bili u raskoraku s komunikacijom kakvu je zamišljao u idealnim uvjetima. Habermas je unatoč beskompromisnom iznošenju vlastitih stavova uvijek ostajao u granicama pristojnosti, zazirao je od radikalnih ili nasilnih metoda koje su zagovarali voditelji društvenih pokreta 68-e s kojima se žestoko verbalno sukobljavao. Pod utjecajem globalizacije i Habermasov aktivizam poprima internacionalni karakter, tako zadnjih godina 20 godina piše i istupa u javnosti kako bi govorio o kontroverznim globalnim fenomenima poput: rata u Iraku, nuklearnog naoružanja, dezintegracije Europske unije, ulozi religije u modernom društvu i mnogim drugim. Njegova posvećenost idejama slobode, demokracije i racionalne komunikacije u javnoj sferi koja prožima njegova razmišljanja o svakoj posebnoj temi, čini ga jednim od najznačajnijih akademika i intelektualaca današnjice.

3.2. Skica Habermasovog projekta

Pošto je u prethodnom potpoglavlju dan pregled biografskih elemenata koji su utjecali Habermasov intelektualni angažman, u ovome potpoglavlju pokušava se skicirati generalna ideja ili projekt unutar kojeg se može interpretirati njegov rad, kao i intelektualni kontekst unutar kojeg ta ideja nastaje. Jasno je da svaki takav pokušaj na neki način nepošten jer cijeli opus pokušava ukalupiti u jednu idejnu nit, dok bi se isto tako moglo govoriti i o različitim "fazama" s obzirom na susrete s brojnim teorijama i disciplinama koje su imale utjecaj na razvoj njegovih teorija. Upravo zato treba naglasiti kako ne postoji jedinstvena optika kroz koju se mogu gledati brojni radovi i razvoj misli autora koji je na akademskoj sceni aktivan preko pola stoljeća. No unatoč tome, Habermas nam je u svojim radovima i javnim istupima ostavio dovoljno materijala koji daju za pravo formuliranju ovakve jedne skice povezane s konceptom komunikacijske racionalnosti kao centralnim pojmom ovog rada. Osnovna stvar koju treba napomenuti kako bi se dao kontekst ovoj skici je kritički karakter Habermasove teorije. Već je spomenut kompleksni i intenzivan odnos koji je Habermas imao s Institutom za društvena istraživanja, zbog čega smještanje Habermasa u "drugu generaciju" nije stvar puke kronologije. Habermas, usprkos tome, zadržava glavne postulate kritičke teorije, koja na tragu marksističke filozofije, najopćenitije rečeno, ima za cilj emancipaciju društva od svih opresivnih elemenata, što se postiže kroz djelovanje informirano strukturnom analizom društva gdje se otkrivaju unutarnje proturječnosti koje reproduciraju opresivne odnose. Ovdje je već jasna praktička i društveno angažirana intencija njegova rada, sukladna sa širim kontekstom unutar kojeg je djelovao i razvijao svoje ideje. Mjesto koje Habermasa izdvaja, ne samo od "prve generacije" kritičke teorije, već i intelektualnih trendova kontinentalne filozofije 70-ih godina, je analiza moderniteta i procesa racionalizacije isprepletenog s razvojem ove epohe. Pomoću te analize možemo formulirati generalnu ideju njegove teorije, za što nije potrebno previše spekulacije, pošto je Habermas bio eksplicitan u vezi projekta kojeg zagovara. Naposljetku, specifičnost njegova projekta zahtjeva i analizu nositelja društvene prakse, odnosno redefiniranje uloge kritičke znanosti kao takve, te intelektualaca i javnosti kao glavnih političkih aktera.

3.2.1. Dovođenje prosvjetiteljskog projekta

1980. godine, neposredno prije nego što izlazi njegovo kapitalno djelo *Teorija komunikativnog djelovanja* na kojem je radio gotovo cijelo desetljeće, Habermas održava

govor prilikom primanja nagrade koju je u čast Adornu dodjeljivao grad Frankfurt u kojem eksplicira vlastiti projekt dovršenja moderniteta. Snažne kritike koje su sa svih strana intelektualne scene dolazile na adresu moderniteta i u modernitetu realizirane racionalnosti, nagnale su Habermasa na žustru reakciju koja je išla kontra trendova kontinentalne filozofije 70-ih godina. Max Weber kritikom modernog društva koje postaje zarobljeno u "čeličnom kavezu" racionalnosti, te Horkheimer i Adorno koji svojom *Dijalektikom prosvjetiteljstva* rekonstruiraju razvoj racionalnosti iz instrumenta emancipacije u instrument opresije, već su dali jedan pesimistični prikaz racionalizacije iz kojeg se čini da nema povratka. Kritikama se pridružuju i konzervativci koji brane (neo)liberalne ekonomske institucije i dekadentni utjecaj vide u modernoj kulturi koja relativizira tradicionalne vrijednosti, te postmoderna⁷ struja iz Francuske na čelu s Lyotardom, Derridom i Foucaultom, u čijim se radovima modernost i "veliki narativi" koji ga definiraju fragmentiraju u bezbrojne interpretacije bez standarda pomoću kojih je moguće raspravljati o njima i prosuđivati ih. Iako Habermas vidi vrijednost u tim kritikama modernog društva, čime se uostalom i sam bavi, smatra da navedene kritike nekritički odbacuju cjelokupno nasljeđe prosvjetiteljstva i ne prepoznaju emancipacijski potencijal racionalnosti u modernom društvu koji je sadržan u njenoj reformulaciji.

"I think that instead of giving up modernity and its project as a lost cause, we should learn from the mistakes of those extravagant programs which have tried to negate modernity." (Habermas, 1981: 11)

[Prijevod: "Mislim da bismo trebali, umjesto odustajanja od moderniteta i njegova projekta, učiti na greškama onih ekstravagantnih programa koji su pokušali negirati modernitet."]

Pogreška o kojoj Habermas ovdje govori ima izvor primarno u tome što se racionalnost promišlja isključivo pod njenim instrumentalnim vidom, odnosno analizira se racionalnost koja izvanjske entitete uzima isključivo kao objekte koji služe za što efikasnije ostvarenje apriorno definiranih ciljeva. Habermas prepoznaje da su moderna društva pod dominacijom instrumentalne racionalnosti, ali smatra da je to samo devijacija koju je moguće ispraviti te zbog koje ne treba odustati od prosvjetiteljske misije organiziranja društva na racionalnim temeljima, oslobođenim od dogmatičkih autoriteta. Njegov govor, s obzirom na optužbe

Potrebno je napomenuti da Habermas u tekstu drugačije naziva pripadnike ovih pozicija, sve ih stavljajući u kategoriju konzervativaca, što ima pejorativni prizvuk i nedovoljno je precizno s obzirom na klasifikaciju tih struja u suvremenoj literaturi, kao i njihovu vlastitu samo identifikaciju.

upućene u svim smjerovima, izazvao je brojne reakcije i kritike od strane prozvanih, zbog čega se Habermas odlučuje sustavnije pozabaviti problematikom moderniteta.

3.2.2. Diskurs moderniteta: kritika filozofije subjekta i Intersubjektivna alternativa

Filozofski diskurs moderne, serija od dvanaest predavanja održanih 1983.-4., opširna je analiza u kojoj Habermas rekonstruira način na koji se o modernitetu i racionalnosti govorilo kroz povijest filozofije kako bi objasnio genezu današnjih pozicija. Navedeni pothvat ima svrhu identificirati temelje za alternativni smjer razvoja racionalnosti kojim bi spasio projekt moderniteta i prosvjetiteljsku misiju. Iako se pojam "moderno" koristi kako bi se trenutna epoha demarkirala od prethodne još od petog stoljeća, Hegel ga prvi promišlja na filozofski način i razvija, po Habermasovom mišljenju, njegovu "jasnu koncepciju" u kojoj ona nadilazi "puko kronološko značenje" i označava novu koncepciju povijesti "otvorenu prema budućnosti" čiji početak označavaju prosvjetiteljski pokret i Francuska revolucija (Habermas, 1990(a): 5). Descartesova ideja individualnog subjekta spoznaje odvojenog od objekta te Kantov transcendentelni subjekt čija se racionalnost različito odnosi naspram zasebnih sfera znanosti, etike i umjetnosti u procesu prosuđivanja, predstavljaju ujedno i začetak, ali i ograničenje racionalnosti koja prati, kako diskurs, tako i realne procese moderne epohe. Modernitet ruši autoritet tradicije i religije na čije mjesto dolazi racionalnost apstraktne subjektivne svijesti koja mora ispuniti vrijednosni i etički vakuum - u tom obzoru diskurs racionalnosti operira sve do danas.

Hegel prvi uviđa proturječnosti moderniteta, anomiju građanskog društva uzrokovanu fragmentacijom te historizacijom i dijalektikom sintetizira Kantove distinkcije, no pritom ostaje u apstraktnom okviru subjektivne svijesti i (raz)uma, čime zatvara put kritičkoj racionalnosti utemeljenoj na intersubjektivnosti i komunikaciji, a otvara put dominaciji instrumentalne racionalnosti:

"...authoritarian traits of narrow-minded enlightenment are embedded in the principle of self-consciousness or of subjectivity. That is to say, the self relating subjectivity purchases self-consciousness only at the price of objectivating internal and external nature." (ibid: 37)

[Prijevod: " ...autoritarne odlike uskogrudnog prosvjetiteljstva usko su povezane s principom samosvijesti ili subjektivnosti. Odnosno, subjektivnost koja se odnosi prema samoj sebi pribavlja samosvijest po cijenu objektivacije unutarnje i vanjske prirode."]

Diskurs moderniteta kojeg Hegel etablira, svojom kompleksnošću i filozofskom uvjerljivošću prisiljava nadolazeće filozofe da svoje sustave i kritike razvijaju na konceptualnom terenu subjektivne svijesti. U skladu s tim Habermas izvodi zaključak o tri glavne struje misli koje se oblikuju. Takozvani desni hegelijanci prihvaćaju društvene aspekte modernizacije u vidu racionalizirane sfere tržište u "građanskom društvu", a u sferi države i religiji vide generatore normativnog aspekta društvenog poretka, što u suštini ostaje stav i suvremenih (neo)konzervativnih pozicija. Lijevo hegelijanci Hegelov svijet ideja konfrontiraju sa zbiljskim povijesnim iskustvom (Edgar, 2005: 196) koje je za Hegela tek akcidenca, da bi pokazali da su proturječja moderniteta još uvijek prisutna i da ne mogu biti ukinuta u oblasti mišljenja, već, kako je Marx ustanovio, mora uključiti i djelovanje koje će transformirati realne, ekonomske društvene odnose. Ideja *praxisa* kao teorije usmjerene na kolektivno djelovanje u smjeru društvene emancipacije postaje temelj (neo)marksističke tradicije čije je kritička teorija dio, no unutar nje *ratio* kapitalističke proizvodnje i kulturne nadgradnje koji se očituje u pozitivističkoj znanosti postaje *nemesis* kritičkog projekta. Nietzsche, poistovjećujući razum i moć, razum podvrgava "totalitarizirajućoj kritici" iz koje nema povratka, utočište nalazi u estetskom čime se ponovo apsolutizira pozicija subjekta. Postmodernizam i poststrukturalizam, u Habermasovoj interpretaciji, suvremeni su odjeci Nietzscheove kritike racionalnosti čija kritika moderniteta vodi u relativizam i iracionalizam te može imati opasne političke implikacije.

Habermas nastoji pokazati kako kritike racionalnosti moderniteta formulirane od strane različitih mislioca nisu uzrokovane isključivo unutarnjim proturječjem koncepta kao takvog, već preuskim shvaćanjem tog koncepta koji ostaje zarobljen u subjektivnoj svijesti koji objektivira izvanjsku stvarnost, prirodu i čovjeka, te se u kontekstu društva usmjereno na kompeticiju individualnih interesa, ispoljava kroz instrumentalni odnos prema okolini što vodi u eksploataciju i dominaciju. Veza racionalnosti i subjektivne svijesti temelj je novovjekovne filozofije i duboko je ukorijenjena u zapadnu intelektualnu tradiciju koja se proteže preko Descartesa, Kanta, Hegela koji usmjeravaju modernu misao i postavljaju joj granice koje Habermasova rekonstrukcija diskursa moderniteta nastoji osvijestiti kako bi ih prevladala. Njegova analiza diskursa moderne i uronjenost u društvena zbivanja iz pozicije već etabliranog javnog intelektualca, omogućuje mu nijansiraniju evaluaciju moderne

racionalizacije od pojednostavljenih prikaza koji zanemaruju bitne prikaze kulturne modernosti i pruža mu put za razvoj suplementarne koncepcije racionalnosti utemeljene na intersubjektivnosti i komunikaciji koja predstavlja, kako analitički resurs za razumijevanje društvenih procesa, tako i praktički normativ za dovršenje "prosvjetiteljskog projekta".

"...only when the paradigm of self-consciousness, of the relation-to-self of a subject knowing and acting in isolation, is replaced by the different one – by the paradigm of mutual understanding, that is, of the intersubjective relationship between individuals who are socialized through communication and reciprocally recognize one another. Only then does the critique of the domineering thought of subject-centered reason emerge in the determinate form – namely, as a critique of the Western "logocentrism", which is diagnosed not as an excess but as a deficit of rationality." (Habermas, 1990 (a): 165)

[Prijevod: "... tek kad se paradigma samosvijesti, odnosa prema samom sebi subjekta koji spoznaje i djeluje u izolaciji zamjenjuje drugačijim - paradigmom međusobnog razumijevanja, to jest intersubjektivnim odnosom između pojedinaca koji se socijaliziraju kroz komunikacijom i međusobno se uvažavaju. Tek tada se kritika dominantnog mišljenja subjekto-centričnog uma pojavljuje u definitivnom obliku - naime, kao kritika zapadnog "logocentrizma", koji se dijagnosticira ne kao višak, već kao deficit racionalnosti."]

Navedena promjena paradigme ono je što Habermasu omogućuje konceptualiziranje specifične vrste racionalnosti koja se očituje u komunikacijskom djelovanju – komunikacijske racionalnosti – te koja omogućava izlaz iz proturječja prosvjetiteljskog projekta.

3.2.3. Epistemološki temelji

Više je puta u ovome radu navedena Habermasova posvećenost osnovnom cilju kritičke teorije, a to je emancipacija društva od opresivnih struktura; stoga je potrebno i razjasniti što za njega, za razliku od teoretičara "prve generacije", predstavlja kritička znanost, te na koji način se njena epistemologija razlikuje od epistemologije pozitivističke znanosti. U tome kontekstu mogu se izdvojiti tri bitna momenta koja su ključna za razumijevanje Habermasove teorije: 1) kritika pozitivizma i uloga hermeneutičke teorije u društvenim znanostima, 2) lingvistički zaokret, kojim komunikacija dolazi u središte njegovog akademskog fokusa, te 3) razvoj ideje kritičko-emancipacijskog znanja u kojem formulira

vlastito shvaćanje kritičke teorije, njene društvene uloge i odnosa naspram ostalih tipova znanja.

3.2.3.1. Pozitivistička rasprava: metoda društvene znanosti

Kritika pozitivizma bila je jedno od osnovnih intelektualnih pothvata Frankfurtske škole na temelju koje se gradila kritička teorija⁸, tako da je i Habermas u ranijoj fazi svoga rada dao svoj doprinos na tu temu motiviran takozvanom "pozitivističkom raspravom" koja se vodila između pripadnika analitičke tradicije Bečkog kruga i kritički nastrojene Frankfurtske škole. U djelu pod naslovom *On the Logic of the Social Sciences* izdanom 1967. godine Habermas raspravlja o dominaciji analitičko - empirijskog pristupa, u sociologiji prisutnog u obliku funkcionalističke teorije Talcotta Parsonsa, koja društvo analizira kao zaokruženi sistem u čijoj reprodukciji svaki dio ima svoju funkciju, čime se zanemaruju unutrašnja proturječja i sukobi koji su glavni pokretači socijalne dinamike. Na taj način znanost posredstvom "objektivne" analize ostvaruje ideološku funkciju legitimiranja postojećih društvenih odnosa. Dok pozitivizam, zamišljajući znanost odvojeno od društvenog konteksta, nastoji pronaći objektivne zakonitosti gledajući, Habermas, u duhu weberijanske tradicije, smatra da kritička društvena teorija mora nastojati razumjeti značenja koja konstituiraju djelovanje društvenih aktera i omogućuju njihovo sporazumijevanje. Historijski orijentiran funkcionalizam nadopunjen hermeneutičkom metodom adekvatnije će objasniti (re)produksijske procese društva, njihovu kulturnu pozadinu kao i devijacije i promjene koje se pojavljuju u tom procesu (Habermas, 1988). Sofisticiranost Habermasovog mišljenja ne dopušta mu da pozitivizam kao takav smatra ideologijom, no ono što prepoznaje kao ideološko je dominacija takve epistemologije koja se pokušava nametnuti društvenim znanostima, odnosno pozicija koja pozitivizam forsira kao jedini legitimni analitički i praktički alat što čini esenciju scijentizam kao moderne ideologije generirajući tehnokratsku svijest. On shvaća da je osim interdisciplinarnosti, za razvoj društvene znanosti potreban i metodološki pluralizam kako bi istraživač kombiniranjem metoda mogao doći do adekvatne teorije za objašnjenje društvenog fenomena od interesa. Ovo djelo predstavlja doprinos integracije systemske (makro) i interakcijske (mikro) razine sociološkog istraživanja koje tada čine dvije odvojene teorijske paradigme - tu integraciju je Habermas i proveo u formuliranju

vlastite teorije društva u *Teoriji komunikativnog djelovanja*. Upravo intelektualna fleksibilnost da se prilagođava društvenoj aktualnost i inkorporira intelektualne trendove u svoj akademski i javni angažman, ono je što Habermasov rad čini originalnim i aktualnim.

3.2.3.2. Lingvistički zaokret

Nadovezujući se na prethodnu konstataciju o Habermasu kao autoru koji nije ostajao imun na intelektualne trendove iz okoline, jedan od najznačajnijih filozofskih trendova 20. stoljeća koji je utjecao na njegovo mišljenje je "lingvistički zaokret", kako sami Habermas konstatira:

"Today the problem of language has taken the place of the traditional problem of consciousness: the transcendental critique of language takes the place of that of consciousness." (Habermas, 1988: 117)

[Prijevod: "Danas problem jezika zauzima mjesto tradicionalnog problema svijesti: transcendentalna kritika jezika zauzima mjesto kritike svijesti."]

Ako je moguće uzeti jedan ključan moment kao pokazatelj Habermasovog "prekida" s prvom generacijom Frankfurtske škole onda je to svakako njegov susret s filozofijom jezika s kojim fenomen komunikacije postaje polazište za izgradnju društvene teorije koja će se u bitnome odmaknuti od marksističkih postavki i terminologije. Ovaj interes pojavljuje se, kao što on sam svjedoči, još u dječjačkoj dobi zbog problema u govoru koji je imao, ali se ne razvija isključivo kroz utjecaj Wittgensteina i pripadnika Bečkog kruga, već i kroz izučavanje socioloških, psiholoških i lingvističkih teorija, usmjerenih na interakciju koji će mu pružiti resurse za šire zahvaćanje fenomena komunikacije. Od ranih početaka rada, Habermas prepoznaje ulogu komunikacije kao konstitutivnog ljudskog, a time i društvenog uvjeta. Jezik je medij kroz koji se (inter)subjektivnost manifestira u konkretnom društvenom prostoru, stoga mora postati predmetom analize, ali, kako će se pokazati, i potencijalnim sredstvom emancipacije kroz koncept komunikacijske racionalnosti (Steerman, 2000: 22).

"The linguistic turn did not acquire its significance for me in connection with these traditional problems. Rather, the pragmatic approach to language [Sprachpragmatik] helped me to develop a theory of communicative action and of rationality. It was the foundation for a critical theory of society and paved the way for a discourse-theoretic conception of morality, law and democracy." (Habermas, 2003: 1)

[Prijevod: "Jezični zaokret po meni nije dobio svoj značaj u vezi s tim tradicionalnim problemima. Umjesto toga, pragmatički pristup jeziku pomogao mi je da razvijem teoriju komunikacijskog djelovanja i racionalnosti. On je bio temelj za kritičku teoriju društva i otvorio je put diskurzivno-teorijskoj koncepciji morala, zakona i demokracije."]

3.2.3.3. Kritičko-emancipacijska znanost

Potpuniji odgovor na pitanje o karakteru specifično Habermasove kritičke teorije dobivamo u djelu *Knowledge and Human Interest* izdanom 1968. godine, gdje se, po vlastitim riječima, vraća Horkheimerovom problemu odnosa tradicionalne i kritičke teorije (Müller-Doohm, 2016: 121). Bazična teza knjige je da je ljudsko znanje uvijek povezano s određenim "kognitivnim interesom", odnosno svrhom koja je (implicitno) zadana od strane spoznajnog subjekta te ima bitan utjecaj na formu spoznajnog procesa i sadržaj tako stečenog znanja. Time se prokazuje "objektivistička iluzije" koja znanje vidi kao produkt bez interesnog proučavanja izvanjske stvarnosti (Rehg, 2017: 278) i prihvaća Humeovo stajalište o razumu kao robu, odnosno instrumentu strasti; s time što pojam strasti reformulira u koncept kognitivnih interesa kao transcendentalnog preduvjeta stjecanja znanja kod spoznajnog subjekta. Habermas (1972: 308) navodi tri oblika znanja povezanih s kognitivnim interesom: 1) empirijsko-analitička znanost vezana je uz tehnički interes kontrole okoline, 2) historijsko-hermeneutička znanost vezana je uz praktički interes sporazumijevanja u dijeljenom kulturnom prostoru, odnosno razumijevanja značenja u društvenoj interakciji, a 3) kritički orijentiranu znanost karakterizira emancipacijski interes u smislu osvještavanja skrivenih pretpostavki same znanosti, a time i stvarnosti koju proučava, čime omogućuje oslobađanje od istih.

"It [i.e. critical science] is concerned with ... determine[ing] when theoretical statements grasp invariant regularities of social action as such and when they express ideologically frozen relations of dependence that can in principle be transformed." (ibid: 310)

[Prijevod: "Ona [kritička znanost] se bavi određivanjem toga... kada teorijske izjave zahvaćaju nepromjenjive pravilnosti društvenog djelovanja kao takve, a kada izražavaju ideološki zamrznute odnose ovisnosti koji se u principu mogu transformirati.]

Dominacija pozitivizma očituje se u poistovjećivanju pozitivizma sa znanjem, čime se gubi kantovska kritička autorefleksija znanosti koju Habermas nastoji povratiti. Čovjek ne

proizvodi znanje samo kako bi dominirao vanjskom prirodom, već i kako bi vlastito djelovanje kroz komunikaciju uskladio s drugim društvenim akterima i, napokon, zbog emancipacije od opresivnih elemenata društva. U skladu s time različiti oblici znanja se moraju etablirati kako bi izražavali navedene interese, a hegemonija jedinstvenog oblika znanja postaje prijetnja ostvarenju ostalih ljudskih interesa. Kritička teorija ima u cilju ostvarenje emancipacijskog interesa čovjeka u društvu kroz analizu koja će dekonstruirati odnose moći sadržane u strukturi društvene zbilje u kojoj sfera znanosti ima bitnu ulogu, i dati teorijsku podlogu za nadilaženje uvjeta opresije i dominacije (Baynes, 2015: 33-34). Samorefleksivnost kritičke znanost omogućuje preispitivanje vlastitih granica i ovisnosti o ostalim oblicima znanja, ali i razumijevanje vlastite djelatne, emancipacijske uloge u društvu.

3.2.4. Nositelji projekta

Ambiciozno postavljeni zahtjevi Habermasove kritičke teorije, ne samo u akademskom, nego i u političkom smislu, impliciraju usklađeni angažman različitih društvenih aktera, odbacujući ideju da bilo koja posebna klasa ima povlaštenu ulogu u političkom zbivanju. Koordinirano djelovanje dviju društvenih skupina može se iščitati kao ključno za realizaciji emancipacijskog projekta kroz komunikaciju - to je opća javnost u vidu politički aktivne sfere civilnog društva unutar kojeg se odvija racionalna deliberacija, te intelektualci koji također sudjeluju u raspravi i stječu autoritet zahvaljujući artikuliranosti i uvjerljivosti njihovih argumenata.

3.2.4.1. Analiza i uloga javne sfere

Zadnja dimenzija ove skice, zanimljivo, prva je tema kojom je Habermas zagazio u akademske vode. *The Structural Transformation of the Public Sphere* izdana 1962. kao proširenje njegove profesorske habilitacije, analizira povijesnu genezu javne sfere i njene transformacije, čime anticipira mnoge teme kojima će se baviti u kasnijem periodu svoga rada. Potrebno se podsjetiti i na već spomenuti biografski kontekst njegovog javnog djelovanja u poslijeratnoj Njemačkoj u kojoj aktivnu javnost smatra nužnom branom od autoritarnih i totalitarnih tendencija.

"because the public sphere as a space of reasoned communicative exchanges is the issue that has concerned me all my life. The conceptual triad of "public space,"

“discourse,” and “reason,” in fact, has dominated my work as a scholar and my political life.” (Müller-Doohm, 2016: 505)

[Prijevod: “ Zbog toga što je javna sfera kao prostor argumentirane komunikacijske razmjene pitanje koje me intrigiralo cijeli život. Konceptualna trijada „javnog prostora“, „diskursa“ i „razuma“, zapravo je dominirala u mom znanstvenom radu i u mom političkom djelovanju.”]

Habermas objašnjava uspon buržajske javne sfere u 18.stoljeću kao socijalnog entiteta koji posreduje između privatne sfere obitelji i privrede, te sfere, u to vrijeme visoko koncentrirane, političke moći. Njena bitna odlike su: načelna otvorenost prema svima koji su imali pristup relevantnim informacijama; ideja da je kroz raspravu moguće doći do slaganja oko istine i javnog interesa; ideja racionalnog argumenta kao ultimativnog arbitra i javna problematizacija tema koje su do tada bile u strogoj nadležnosti crkve i države.

Druga bitna teza je gubljenje kritičkog potencijala javne sfere u 20. stoljeću do koje dolazi demokratizacijom, odnosno omasovljenjem javne sfere i masovnom kulturnom industrijom koja usmjerava navedeni proces. Ova analiza u mnogome se nadovezuje na kulturnu kritiku teoretičara Frankfurtske škole koji vide javnu sferu kao mjesto manipulacije pasivne i depolitizirane javnosti od strane masovnih medija u cilju reprodukcije postojećeg stanja. U skladu s time, Habermas prepoznaje da javna sfera gubi odlike racionalne rasprave unutar kojih se formuliraju konsenzualna stajališta i svodi se na javno mnijenje kojim se upravlja kako bi se legitimirale apriorno formulirane pozicije dogovorene od strane različitih interesnih grupa koji postaju nositelji društvene i političke moći. Konzumeristička kultura javnost čini potrošačima na političkom tržištu koji biraju brendove utjelovljene u političkim strankama i osobama, čije imidže pažljivo kultiviraju PR stručnjaci kako bi odgovarali ukusu glasačke publike, a politički sadržaj je već zadan od strane interesnih skupina koji ga promoviraju i čije interese ti akteri predstavljaju.

Habermas, u početku odbacujući pesimistični ton Frankfurtske škole, smatra da kritički potencijal racionalne komunikacije nije bespovratno izgubljen (Habermas 1991: 235), već ga se može oživiti i u novom društvenom kontekstu, kao što to kasnije i preciznije konceptualizira:

“ This sphere of civil society has been rediscovered today in wholly new historical constellations. (...)its institutional core comprises those nongovernmental and noneconomic connections and voluntary associations that anchor the communication

structures of the public sphere in the society component of the lifeworld. (...)that institutionalizes problemsolving discourses on questions of general interest inside the framework of organized public spheres." (Habermas, 1996: 367)

[Prijevod: " Sfera civilnog društva danas se ponovno otkriva u potpuno novim povijesnim konstelacijama. (...) njena institucionalna jezgra sastoji se od onih nevladinih i neekonomskih veza i dobrovoljnih asocijacija koje baštine komunikacijsku strukturu javne sfere u društvenoj komponenti svijeta života. (...) koja institucionalizira diskurs orijentiran na rješavanje problema vezanih uz pitanja od općeg interesa unutar okvira organiziranih javnih sfera."]

Rana javna sfera ima kritički karakter, a nedostaje joj masovnost te raznolikost u okvirima klase i drugih identitetskih odrednica, dok moderna javna sfera postaje masovna, ali se politički pasivizira. Izazov je u repolitizaciji javne sfere koja će biti kritična, ali i demokratska, čime bi se stekli preduvjeti stvaranja javnog mnijenja kroz komunikaciju. Institucije vidi kao poprišta demokratizacije koja se moraju otvoriti javnosti u pogledu transparentnosti i osluškivanja javnog mnijenja te vršiti pritisak na organe službene političke vlasti:

" To be able to satisfy these functions in the sense of democratic opinion and consensus formation their inner structure must first be organized in accord with the principle of publicity and must institutionally permit an intraparty or intra-association democracy-to allow for unhampered communication and public rational-critical debate. (...) activities of the organizations themselves- their pressure on the state apparatus and their use of power against one another, as well as the manifold relations of dependency and of economic intertwining-need a far-reaching publicity." (Habermas, 1991: 115)

[Prijevod: "Da bi se mogle zadovoljiti ove funkcije u smislu formacije demokratskog mišljenja i konsenzusa, njihova se unutarnja struktura prvo mora organizirati u skladu s načelom javnosti i mora institucionalno dozvoliti unutar stranačku ili unutar asocijativnu demokraciju - kako bi se omogućila nesmetana komunikacija i javno racionalno-kritička rasprava. (...) aktivnosti samih organizacija - njihov pritisak na državni aparat i upotreba moći jednih protiv drugih, kao i raznoliki odnosi ovisnosti i ekonomske povezanosti- zahtijevaju dalekosežan publicitet."]

3.2.4.2. Uloga intelektualca

Iako i sami dio javnosti, intelektualci imaju posebnu ulogu i odgovornost naspram šire javnosti u artikulaciji javnog mišljenja i smjera djelovanja. Odgovornost koju je Habermas, kao što je već navedeno, preuzimao na sebe tijekom cijelog života javno govoreći o mnogim problemima s kojima je bilo suočeno društvo, bilo u Njemačkoj, Europi ili svijetu. Kao što javnost treba intelektualce koji će biti fokalne točke diskusija u javnoj sferi, tako i intelektualci trebaju aktivnu javnost koja će prepoznati vrijednost argumenata i zalagati se za njih u javnom prostoru.

"It is the task of the intellectual to 'stand up for violated rights and repressed truths, for overdue developments and delayed progress, with rhetorically pointed arguments'. For this he is dependent on a functioning public sphere, where public sphere means a 'medium and amplifier of democratic willformation. It is here that the intellectual finds his place.'" (Müller-Doohm, 2016: 375)

[Prijevod: "Zadatak je intelektualca 'progovarati o kršenju prava i potisnutim istinama, o zakašnjelom razvoju i odgođenom napretku, retorički istaknutim argumentima'. Za to je ovisan o funkcionalnoj javnoj sferi, gdje javna sfera znači medij i pojačalo demokratskog procesa stvaranja zajedničke volje. Ovdje intelektualac nalazi svoje mjesto."]

Habermas smatra da je odlika intelektualca njegova sposobnost da, funkcionirajući kao savjest društva, uočava i upozorava na kršenja vrijednosti na kojima društvo počiva, identificira stranputice u društvenom razvoju te utječe na formiranje javnog mišljenja iznoseći vlastite konstruktivne prijedloge. Intelektualac svoj status ne gradi preko titula, već preko kvalitete argumenata s kojim izlazi u javnost iz vlastite perspektive, što ne znači da smije sebe predstavljati kao osobu koja ima privilegiran i "ispravan" uvid u stvari i zahtijevati nekritičko prihvatanje od strane javnosti (Baynes, 2016: 217). Habermas je na neki način kritičan naspram marksističke koncepcije intelektualca kao nositelja *praxisa* jer prepoznaje opasnost personalizacije javne sfere po njenu kritičnost i otvorenost. Intelektualac svojim komunikacijskim djelovanjem mora kultivirati uključivu i racionalnu javnu sferu, bez da ju instrumentalizira u svrhu vlastitih interesa i stjecanja moći (Gabriëls, 2017: 569).

3.3. Socijalna teorija

Cilj ovog dijela rada je izložiti na koji način se izložena opća skica može prevesti u njegovu socijalnu teoriju. Habermas je uspio svoju kritiku društva i emancipacijski potencijal koji se u društvu nalazi formulirati kroz sociološke pojmove u svojem najznačajnijem djelu *The Theory of Communicative Action*. Impresivan je način na koji je uspio opseg tema i interesa uklopiti u konciznu teorijsku cjelinu koja je ostavila prostor za kritički odnos naspram društva. Djelo je rezultat Habermasovog konstruktivnog susreta s mnogobrojnim suvremenim sociološkim i filozofskim teorijskim pravcima od čega najveći utjecaj imaju različiti teoretičari jezika pod čijim utjecajem se i događa "jezični zaokret" u njegovoj teoriji. Habermas (1984: xl) u predgovoru prvog toma sažima svoju intenciju razmatranja tri povezana problema: (1) koncept komunikacijske racionalnosti, (2) dvorazinsku koncepciju društva koje se dijeli na (a)svijet života [*lifeworld*] i (b)sistem, i (3) teoriju moderniteta koja objašnjava aktualne socijalne patologije i razloge zbog kojih se suvremeno društvo nije sposobno s njima nositi. Navedena analiza doprinijet će razumijevanju centralnog koncepta komunikacijske racionalnosti te njegove uloge u društvu, a ponajprije u političkoj sferi.

3.3.1. Društveni totalitet: odnos sistema i svijeta života

Moderno društvo u svom razvoju prolazi kroz proces diferencijacije kroz: a) razdvajanje podsistema politike i ekonomije, a potom i kroz b) diferencijaciju institucija zaduženih za simboličku reprodukciju (Baynes, 2016: 52) koje paralelno s time razvijaju vlastite mehanizme funkcioniranja. Racionalizacijom društva, čime podrazumijevamo sve veću diferencijaciju društvenih sfera, kao i njihovu međuovisnost, društveni akter je prisiljen svoje djelovanje usklađivati na različite načine s brojnim entitetima. Jedan od izazova za sociološku teoriju, kako bi objasnilo djelovanje društvenih aktera unutar šire društvene strukture, je formuliranje veze između makro perspektive društva kao strukturirane cjeline prisutne u strukturalno funkcionalističkim i marksističkim teorijama, te mikro perspektive koja društvo proučava na razini interakcije između pojedinaca i značenja koja pojedinci pripisuju vlastitom djelovanju, što je u fokusu teorije simboličkog interakcionizma i fenomenološke sociologije. Habermas pokušava integrirati te dvije razine analize kroz teoriju prema kojoj je društvo rezultat interakcije između: a) svijeta života i b) sistema kao međuzavisnih razina društvenog totaliteta koji funkcioniraju po različitim principima. Upravo

u dinamici tog odnosa prepoznaje uzroke modernih patologija, ali i mogući odgovor koji će se u političkoj dimenziji kasnije formulirati u diskurzivnoj formi demokratskog uređenja.

3.3.1.1. Svijet života

Svijet života pojam je iz fenomenološke tradicije kojeg Habermas reformulira kako bi objasnio jezičnu i intersubjektivnu sferu ljudske interakcije (Edgar, 2005: 166) u kojoj je sadržana dispozicija u obliku zajedničkog jezičnog i kulturnog značenja koje omogućuje sporazumijevanje i čini komunikacijsku kompetenciju pojedinca nužnu za uspostavljanje interakcije s drugim članovima zajednice.

"...the lifeworld appears as a reservoir of taken-for-granted, of unshaken convictions that participants in communication draw upon in cooperative processes of interpretation. (...)represented by a culturally transmitted and linguistically organized stock of interpretive patterns " (Habermas, 1987: 124)

[Prijevod: " ... svijet života pojavljuje se kao rezervoar općeprihvaćenih, čvrstih uvjerenja koje sudionici u komunikaciji koriste u kooperativnim procesima interpretacije. (...) predstavljena od strane kulturološki prenošenom i jezično organiziranom zalihom interpretacijskih obrazaca."]

Iako sfera svijeta života kojeg sugovornici dijele označava i granice potencijala njihove komunikacije u trenutku njenog početka, ta sfera nije strogo formalizirana i podložna je stalnoj simboličkoj produkciji i reprodukciji kroz komunikaciju na temelju pregovaranja između različitih pozicija. Svijet života u modernom društvu diferenciran je na sfere: kulture, društva i osobe, čija je uloga kulturna reprodukcije, društvena integracija i socijalizacija, a disfunkcionalnost u toj sferi mogu uzrokovati patologije u makro sferi koje se očituju u krizama kroz društvenu anomiju, alijenaciju, dezintegraciju i društvenu nestabilnost (ibid: 141). Proces modernizacije podrazumijeva racionalizaciju svijeta života kroz postupno oslobađanje od imperativa tradicije i vjerskih dogmi, što otvara sve širi prostor mogućnosti uređivanja društvenog života kroz kritičku komunikaciju i konsenzus, no, kao što će Habermas pokazati, vrijednosni vakuum ne garantira da će se on ispuniti racionalnim sadržajem kroz komunikacijsko djelovanje.

3.3.1.2. Sistem

Sistem predstavlja etablirane i formalno strukturirane obrasce djelovanje koji nastaju kao odgovor na sve veću racionalizaciju i diferencijaciju društva . Zbog kompleksnosti i rastućih potreba modernog društva, komunikacija, kao glavni način djelovanja u području svijeta života, ne može efikasno zadovoljavati te potrebe, stoga se zadaća materijalne reprodukcijске prepušta mehanizmima formalizirane i, u određenoj mjeri, pravno kodificirane društvene sfere, unutar podsistema ekonomije kroz "slobodno tržište" i politike kroz birokratiziranu administraciju. Njihovo funkcioniranje regulirano je novcem i moći kao "upravljačkim medijima" [*steering media*] koji zamjenjuju jezik kao medij i koordiniraju djelovanje na fundamentalno drugačiji način od komunikacijskog djelovanja koji to čini putem dogovora, te uklanjaju interakciju iz konteksta svijeta života. Društvene institucije koje funkcioniraju po logici sistema omogućuju rutinirano i efikasno djelovanje bez stalnih zastoja u svrhu koordinacije djelovanja u svakoj pojedinoj situaciji. Sistem funkcionira na način da djelovanje različitih aktera koji nisu nužno usmjereni jedan na drugoga, usklađuje kako bi proizveo predvidljive i, više ili manje, planirane ishode (Heath, 2014: 81). Tip djelovanja karakterističan za sisteme je strategijsko djelovanje, odnosno društveno djelovanje čija svrha, za razliku od komunikacijskog djelovanja unutar svijeta života, nije postizanje konsenzusa s ostalim akterima, već ostvarivanje partikularnih interesa pri čemu se drugi akteri i njihove preferencije uzimaju samo kao sredstvo - upravo se u ovoj opoziciji očituje suštinska razlika između komunikacijske i instrumentalne racionalnosti.

3.3.1.3. Kolonizacija

Dinamika odnosa između svijeta života i sistema izražena je u Habermasovoj teoriji socijetalnog razvoja i bitna je za razumijevanje Habermasove kritike modernog društva i kritičkog potencijala koncepta komunikacijske racionalnosti. Habermas društvenu evoluciju analizira kao proces diferencijacije između svijeta života i sistema, kao i diferencijacije unutar ta dva područja kroz povećanje kompleksnosti i racionalizacije. "Suštinu procesa modernizacije, po Habermasu, predstavlja postepeno razdvajanje systemske i socijalne integracije, koje su u prvobitnim društvima stopljene" (Ivković, 2010: 9). Kao što je ranije izloženo, područje svijeta života prepušta zadatke materijalne reprodukcije na formalne sisteme. Sistemi koji porijeklo vuku iz područja svijeta života time zadobivaju određenu autonomiju i počinju funkcionirati po vlastitim zakonitostima prema kriteriju efikasnosti.

Razvojem društva, a ponajprije širenjem kapitalističke ekonomije, ta se sfera širi i formalizira, čime se sve više odvaja od područja svijeta života. Moderno društvo sve više funkcionira prema logici sistema kroz medije novca i moći, dok se sve više istiskuje komunikacijsko djelovanje i svijet života - u tom smislu Habermas govori o kolonizaciji svijeta života od strane sistema što je i uzrok društvenih patologija. U praksi to znači da se sve više odluka u društvu ne donosi kroz komunikaciju i konsenzus, već se prepušta tržištu i administrativnom aparatu upravljanim logikom instrumentalne racionalnosti gdje su novac i moć glavni resursi. Instrumentalna racionalnost postaje dominantna odrednica ponašanja ljudi i institucija te dolazi do tehnicizacije života što je predmet kritike "frankfurtovaca". Paradoks modernosti očituje se u tome što racionalizirano područje svijeta života oslobođeno od tradicionalnih ograničenja ne ispunjava komunikacijska racionalnost, već alijenirani podsistemi koji nastaju iz područja svijeta života, ali se od nje emancipiraju. Zbog toga Habermasov odgovor na patologije nije napuštanje racionalnosti kao takve, već održavanje optimalne ravnoteže između sistema i koji funkcionira po principu instrumentalne racionalnosti i svijeta života kao sfere komunikacijske racionalnosti, u kojoj će komunikacijsko djelovanje zadržati kontrolu nad sistemom i onemogućiti njegove ekspanzivne tendencije. Navedeno se u suvremenoj društvenoj zbilji očituje kroz tehnokratizaciji politike koja sve više izmiče demokratskoj kontroli, te neoliberalnom modelu upravljanja koji prepušta tržištu zadatak zadovoljenja svih društvenih potreba⁹.

3.3.2. Jezik kao društveni fenomen

Komunikacija i jezik, kao glavni medij komunikacije, u ovome djelu etabliraju svoju centralnu ulogu u Habermasovoj teoriji. Sposobnost lingvističke komunikacije dolazi u središte pozornosti kao suštinska osobina čovjeka koja čovjeku omogućuje društvenost, a društvu opstojnost. Distinktivna obilježja komunikacijskog djelovanja i unutrašnja logika funkcioniranja jezika kao sredstva, ne samo sporazumijevanja, već i koordinacije društvenog djelovanja, upućuju na Habermasovo shvaćanje koncepta komunikacijske racionalnost.

Iako Habermas u to vrijeme problematizira državu blagostanja koja u to vrijeme (70-ih godina) doživljava krizu, njegov model se može primijeniti na globalne političke trendove od neoliberalnog zaokreta 80-ih pa sve do postkriznog razdoblja 2010-ih.

3.3.2.1. Komunikacijsko djelovanje

Djelovanje je za Habermasa svaki simbolički izraz koji se intencionalno odnosi prema različitim "svjetovima", odnosno referentnim sferama zbilje naspram kojih se djelovanje može odnositi. Habermas u tom smislu razlikuje tri "svijeta": a) objektivni svijet fizičkih objekata, b) subjektivni svijet mentalnih stanja i doživljaja i c) društveni svijet simboličkih sadržaja, dok se komunikacijsko djelovanje potencijalno odnosi prema sva tri svijeta (Habermas, 1987: 120). Komunikacijsko djelovanje Habermas razlikuje od ostala tri tipa djelovanja zajedno s pripadajućim aspektima racionalnosti prisutne u sociološkoj teoriji: (a) teleološke, u kojoj akter djeluje prema utilitarnom principu maksimiziranja vlastite koristi- ovaj oblik djelovanja se proširuje u strategijsko djelovanje ukoliko se uzima u obzir djelovanje jednog ili više društvenih aktera, (b) normativne, temeljene na prihvatanju etabliranih zajedničkih vrijednosti grupe, (c) dramaturške, čiji je cilj prezentacija sebe društvenoj okolini. Habermas ukazuje na to da izbor određenog sociološkog koncepta djelovanja podrazumijeva određene ontološke pretpostavke, dok aspekti moguće racionalnosti stoga ovise o odnosima prema svijetu koje im imputiramo (Habermas, 1984: 85). Pošto Habermas svaki od ta četiri tipa djelovanja povezuje s jednim aspektom racionalnosti, to mu pruža teorijsko uporište za koncept komunikacijsku racionalnost i konceptualno utemeljenje obrane modernosti u smislu racionalizacije. Komunikacijsko djelovanje je tip interakcije koji se sastoji od bar dva subjekta čiji je cilj međusobno sporazumijevanje i koordinacija djelovanja kroz dogovor, odnosno postizanje konsenzusa (ibid: 86). U pogledu pripadajuće racionalnosti, komunikacijsko djelovanje sadrži nekoliko bitnih momenata: a) za razliku od strategijskog djelovanja koje je također društveno, cilj komunikacijskog djelovanja je sporazumijevanje, a ne promocija partikularnog interesa, b) ključna je pragmatična uloga jezika kao medija koji upravlja društvenim djelovanjem čime određuje društvenu zbilju i c) odvija se na intersubjektivnoj ravni, a ne na razlici subjekta i objekta.

3.3.2.2. Formalna pragmatika

Habermas rekonstruira proces sporazumijevanja izlažući univerzalnu strukturu komunikacijske prakse koja, uz korištenje resursa iz društveno uvjetovane sfere svijeta života, omogućuje sporazumijevanje u specifičnom socijalnom kontekstu.

"Formal-pragmatic analysis aims at structures that, in contrast to the historical shapes of particular lifeworlds and life-forms, are put forward as invariant." (Habermas: 1987: 119)

[Prijevod: "Formalno-pragmatička analiza proučava strukture koje se, za razliku od povijesnih oblika pojedinih životnih svjetova i životnih oblika, ističu kao nepromjenjive."]

Metoda racionalne rekonstrukcije informirana empirijom komunikacijske prakse, nastoji eksplicirati prikriveno znanje strukture i pravila jezika koje govornici koriste u svakodnevnoj komunikaciji kako bi razumio uvjete koji omogućuju jezik i sporazumijevanje. Za razumijevanje društva posebno bitna je pragmatička, performativna dimenzija jezika u kojoj se ne ispituje samo na sadržaj određenog govornog čina, već se uzima u obzir njegova djelatna socijalna implikacija, promatrajući ga kao medij koordinacije društvenog djelovanja. Osnovna jedinica kroz koju se odvija komunikacijsko djelovanje je "govorni čin" u kojem je impliciran *"validity claim"*, što bi označavalo tvrdnju koja pretendira na valjanost, odnosno prihvaćanje od strane sugovornika. Posredstvom jezika subjekt se u društvenoj interakciji kroz govorne činove odnosi naspram ranije navedena tri svijeta, iznoseći tvrdnje koje su otvorene za racionalnu kritiku i evaluaciju. U odnošenju prema trima svjetovima razlikuju se i tipovi validnosti: a) u odnosu na objektivnog svijet pretendira se na istinitost, b) u odnosu na subjektivni na iskrenost, a c) u odnosu na društveni na ispravnost. Istinitost, ispravnost i iskrenost predstavljaju "neizbježne fikcije" ili "transcendentalne iluzije" koje omogućuju sporazumijevanje (Steuerman, 2000: 28). To znači da kada osoba A nešto tvrdi, ona, u slučaju da djeluje komunikacijski, ne traži da osoba B tvrdnju nekritički prihvati kao istinitu, ali ipak osoba A i osoba B moraju svojim iskazima pretendirati na istinitost, ispravnost i iskrenost - u suprotnom ne bi postojao temelj za konsenzus. Sugovornik može pristati na tvrdnju govornika ili ju može osporiti bilo na razini nerazumijevanja ili neslaganja. Zadatak je oba govornika da za svoje tvrdnje i kontestacije daju argumente koji su primjereni s obzirom na "svijet" naspram kojeg se tvrdnja odnosi, te da vlastito djelovanje usklade s konsenzusom do kojeg su došli kroz komunikacijsko djelovanje.

Sama činjenica uspješnosti ljudske vrste u kontinuiranom sporazumijevanju te koordiniranom djelovanju kroz povijest, praćena sve kompleksnijom i sofisticiranijim komunikacijskim formama kroz diferencijaciji diskursa i rastu obima pojmova, pokazuje određenu vrstu racionalnosti koja je prisutna u jeziku i omogućuje komunikacijsko djelovanje - to Habermas naziva komunikacijskom racionalnošću (Lafont, 2017: 291). Komunikacijska

racionalnost manifestira se odnosu prema sva tri svijet u obliku: (1) instrumentalno-kognitivne racionalnosti, kada se odnosi na činjenice i objekte, (2) moralno-praktičke racionalnosti, u procjeni ispravnosti djelovanja, (3) estetsko-ekspresivnoj racionalnosti, kod izjava o subjektivnom iskustvu (Sitton, 2003: 48).

3.4. Komunikacijska racionalnost

Prethodno je opširno prikazana teorijska pozadina iz koje Habermas izvodi koncept komunikacijske racionalnosti, a u ovome dijelu rada intenzivnije se analizira Habermasova formulacija toga pojma i uloga koju komunikacijska racionalnost ima u njegovu etici i političkoj filozofiji. Koncept komunikacijske racionalnosti u prvome redu prepoznaje značaj komunikacijske prakse kao djelovanja koju čovjek u svakodnevnim interakcijama odrađuje bez razmišljanja. Stvarna kompleksnost tog procesa osvještava se pri većim barijerama u komunikaciji, npr. tjelesnim, kulturološkim, jezičnim; tek onda u fokus dolaze svi preduvjeti potrebni da bi došlo do sporazumijevanja, ponajprije mogućnost korištenja i interpretacije jezičnih formi ovisnih o zajedničkoj zalihi znanja sugovornika. Osim tehničkog aspekta funkcioniranja jezika, jedna druga odlika ljudske komunikacija pokazuje se ključnom za Habermasa, a to je mogućnost postizanja konsenzusa temeljenog na slobodi i uvažavanju pozicije druge osobe ukoliko nam je ta pozicija razumljiva i ukoliko se može legitimirati u racionalnom diskursu.

"This concept of communicative rationality carries with it connotations based ultimately on the central experience of the unconstrained, unifying, consensusbringing force of argumentative speech, in which different participants overcome their merely subjective views and, owing to the mutuality of rationally motivated conviction, assure themselves of both the unity of the objective world and the intersubjectivity of their lifeworld." (Habermas, 1984: 10)

[Prijevod: "Ovaj koncept komunikacijske racionalnosti nosi sa sobom konotacije bazirane u konačnici na središnjem iskustvu nesputane, ujedinjujuće, konsenzualne sile argumentativnog govora u kojem različiti sudionici prevladavaju vlastite subjektivne poglede i, zahvaljujući uzajamnosti racionalno motiviranog uvjerenja, uvjeravaju se, kako u jedinstvo objektivnog svijeta, tako i u intersubjektivnosti njihovog svijeta života."]

Komunikacijska racionalnost odnosi se na uvjete komunikacije i kompetencije govornika potrebne da bi u komunikacijskoj zajednici došlo do sporazumijevanja i konsenzusa oko interpretacije situacija i koordinacije djelovanja (ibid: 15). Primjenjujući Piagetovu teoriju kognitivnog razvoja na razvoj društva, Habermas tvrdi da ovaj tip djelovanja i racionalnosti se može ostvariti samo u modernom tipu društva čija je sfera svijeta života racionalizirana, odnosno diferencirana i oslobođena od tradicionalnih, dogmatskih ograničenja te podložna racionalnoj kritici (Roderick, 1986: 119). No ono što povijest društvenog razvoja¹⁰ pokazuje je da potencijal racionalnost prisutan u komunikaciji uvijek ostaje više ili manje iskorišten, te alijenirani mehanizmi sistema, vođeni logikom instrumentalne racionalnosti, mogu po inerciji preuzimati sve veću ulogu i ostvariti autonomiju u odnosu na komunikacijsko djelovanje. Komunikacijska racionalnost ima mogućnost redefiniranja odnosa između društvenih razina "svijeta života" i "sistema" čija je priroda u korijenu patologija modernog društva, zbog čega navedeni koncept ne predstavlja samo još jedan deskriptivni teorijski uvid, već ima i kritički značaj. Preduvjet ostvarenja ovog tipa racionalnosti je intencija postizanja konsenzusa od strane aktera uključenih u komunikaciju, što podrazumijeva uvažavanje svih sudionika komunikacije kao ravnopravnih subjekata čije se iskaze mora uzeti u obzir, a ne odnošenje prema drugima kao prema instrumentima u službi ostvarenja partikularnih interesa.

Racionalnost, koja uz epistemičke zahtjeve sadrži i etičku proceduralnu komponentu, daje jedan metateorijski prijedlog za ulaz u problematiku politike i etike prisutnog u modernom društvu, bez napuštanja ideje racionalnosti kao principa koji sprječava subjektivističko klizanje praktičkih i teorijskih pitanja u relativizam i nihilizam koji tendira ka društvenoj dezintegraciji i anomiji. Komunikacijska racionalnost ne implicira bilo kakav supstantivni sadržaj etici ili politici, već samo analizira proceduralne preduvjete potrebne za dolaženje do konsenzusa kroz komunikaciju pri čemu se uvažavaju stavovi svih sudionika, a konačni sud se donosi neovisno od odnosa moći, na temelju "prisile" racionalnih argumenata. Tako koncipirana, racionalnost sadrži veliki refleksivni potencijal, jer njeni zaključci ne pretendiraju na univerzalnost i konačnost, već su podložni stalnoj racionalnoj kritici i modifikaciji pod pritiskom novih uvida i argumenata u komunikacijskom prostoru (Lafont, 2017: 297). Komunikacijska racionalnost odnosi se na uspješnost generiranja slaganja između

različitih subjekata komunikacije čiji se kulturološki resursi u dovoljnoj mjeri preklapaju. Sumirano, karakter ove racionalnosti je intersubjektivan, manifestira se u komunikaciji, *telos* je postizanje slaganja bez prisile oko koordinacije društvenog djelovanja, a pretpostavka je određeni stupanj kulturne homogenosti koja omogućuje diskurzivno sučeljavanje ovisno o objektu i kontekstu komunikacije.

3.4.1. Etika diskursa

Oboružan snažnim teorijskim uporištem iz *Teorije komunikativnog djelovanja*, Habermas prethodno razvijeni konceptualni aparat koristi kako bi dao doprinos raspravi o uvijek aktualnim bazičnim pitanjima filozofije, a prije hvatanja u koštac s političkom filozofijom bavi se problematikom ispravnog društvenog djelovanja. Njegova se etika, dakle, ne bavi pitanjem "dobroga života", što je privatna stvar pojedinca i grupe, već načinom uspostavljanjem etičkih normi koje bi regulirale suživot između pripadnika zajednice koji imaju različite pa čak i suprotstavljene koncepcije dobra (Rehg, 2014: 117). U racionaliziranom društvu dogmatski utjecaja religije i tradicije nije dostatan kriterij etičke legitimacije. Koristeći Kohlbergovu teoriju razvoja moralne svijesti (Frost, 2017: 387-8) Habermas pokazuje kako moderna društva dolaze do postkonvencionalnog stupnja moralnog razvoja u kojem se etički sadržaj legitimira kroz kritički diskurs. U skladu s idejom o tri svijeta, što je ranije spomenuto, pitanje morala odnosi se na društveni svijet čiji se diskurs temelji na moralno-praktičkoj racionalnosti i za ideal ima "ispravnost" moralnih propozicija. Kritiku racionalnost centriranoj na subjektu koristi kako bi reformulirao Kantovu ideju kategoričkog imperativa u skladu s idejom komunikacijskog djelovanja, tvrdeći kako etika diskursa predstavlja "intersubjektivnu interpretaciju kategoričkog imperativa" (Habermas, 1994: 1) i zadržavajući bitne attribute Kantove etike:

"Discourse ethics, like Kant's moral philosophy, is deontological because it prioritizes the just over the good; it is universalist because the moral principle is not culturally specific but universally valid; it is cognitivist because it assumes that matters of what is normatively correct can be justified and decided on in as rational a fashion as those regarding what is true; and it is formalist because it limits itself to a procedure without prescribing any substantial value ethics." (Müller-Doohm, 2016: 595)

[Prijevod: "Etika diskursa, poput Kantove moralne filozofije, deontološka je jer daje prednost ispravnom nad dobrim; univerzalistička je, jer moralni princip nije kulturološki specifičan,

već univerzalno valjan; kognitivistička je jer pretpostavlja da se o pitanjima onoga što je normativno ispravno može davati opravdanje i o njima odlučivati na racionalan način, isto kao i o onome što je istina; i formalistička je jer se ograničava na proceduru bez propisivanja bilo kakve supstantivne vrijednosne etike.”]

Dva principa su ključna za etiku diskursa - princip univerzalizacije ”U” i princip diskursa ”D”:

”(U) For a norm to be valid, the consequences and side effects that its general observance can be expected to have for the satisfaction of the particular interests of each person affected must be such that all affected can accept them freely.”
(Habermas, 1994: 120)

[Prijevod: ” (U) Da bi norma bila valjana, u slučaju poštivanja norme izvjesne posljedice i nuspojave koje se mogu odraziti na zadovoljenje određenih interesa svake osobe koje se te posljedice dotiču, moraju biti takve da ih svi kojih se tiče mogu slobodno prihvatiti.”]

”(D) Every valid norm would meet with the approval of all concerned if they could take part in a practical discourse.” (ibid: 121)

[Prijevod: ”(D) Svaka valjana norma bi bila prihvaćena od strane svih zainteresiranih u slučaju da bi mogli sudjelovati u praktičnom diskursu.”]

Subjektivna svijest nije više dovoljna da bi testirala moralni sud, već se isti mora dokazati u diskurzivnoj praksi koja je otvorena svima koji sudjeluju, pa makar hipotetski, u diskursu. Ovakva formulacija postavlja proceduralno snažniji zahtjev opravdanja pred etičkog subjekta od kategoričkog imperativa jer umjesto apstraktne poopćivosti traži slobodni pristanak od strane onih na koje, pa čak i potencijalno, može utjecati djelovanje prema određenoj moralnoj normi, te ostaje otvorena za svako naknadno propitivanje i revidiranje kroz diskurs. U skladu s time Habermas razvija koncept idealne govorne situacije¹¹ koji se sastoji od proceduralnih pravila na koje bi svaki sudionik deliberacije trebao pristati kako bi sadržaj etičke norme bio valjan, to su: (1) sloboda pristupa, (2) jednaka prava sudionika u participaciji, (3) iskrenost od strane sudionika i (4) odsustvo prisile pri zauzimanju pozicije (Habermas, 1990 (b): 56). Iako je ovakva situacija apstraktna idealizacija, ona formulira

preduvjete koje treba nastojati ispuniti kako bi princip pridobio legitimitet, odnosno predstavlja normativni fundus za proceduralnu kritiku faktičkih procesa deliberacije o moralnim vrijednostima. Konsenzus oko moralnih normi koje reguliraju suživot u zajednici postignut na ovakav način doprinosi demokratizaciji procesa regulacije odnosa u kulturno heterogenim društvima i smanjuje vjerojatnost toga da sadržaj moralnih normi zakida ili narušava prava i slobode marginaliziranih skupina.

3.4.2. Diskurzivna teorija demokracije

Habermasova politička teorija preuzima bitne momente etike diskursa i komunikacijske racionalnosti te ih prevodi u skladu sa specifičnostima diskursa i racionalnosti u političkoj sferi. Političke odluke tiču se zakonskog reguliranja odnosa društvenih aktera i institucija, ali i planiranja kolektivnog djelovanja, stoga se zahtjeva bitno konkretniji i tehnički dotjeraniji sadržaj čija pravna formulacija može uključivati različite oblike diskursa koji se legitimiraju kroz argumente usmjerene na kolektivni interes prema općeprihvaćenim standardima valjanosti (Eriksen i Weigard, 2003: 125). Pošto su političke institucije i procedure, za razliku od etičke sfere, visoko formalizirane, diskurzivna teorija demokracije mora imati mnogo kompleksniji sustav pravila i prava kako bi bila primjenjiva, a tom problematikom Habermas se bavi u djelu pod naslovom *Between facts and norms*. Funkcionalistički gledano, zakon kroz formulaciju prava i obveza regulira i strukturira prostor slobode u djelovanju društvenih aktera čime njihovo ponašanje čini predvidljivim te olakšava orijentaciju pojedinca u društvenom okolišu. No ono što zakon čini legitimnim jednako je važno pitanje za Habermasa, a njegova kritička teorija daje diskurzivnoj praksi ključnu ulogu u legitimaciji zakona.

Više puta spomenuti procesi diferencijacije i racionalizacije modernih društva podvrgavaju sve šire i šire sfere normi i zakona kritičkoj refleksiji. Pluralizam vrijednosti i interesa u heterogenim, demokratskim društvima, temeljen na apstraktnim idealima jednakosti slobode i individualnih prava, sve slabije omogućava integraciju pozivanjem na autoritet tradicije, već zahtjeva da se zakoni koji uređuju društvo zarade pristanak svih onih na koje se zakon odnosi. Habermasova politička filozofija podržana njegovom teorijom komunikacijskog djelovanja i racionalnosti, postulira kako zakon, da bi bilo legitiman, mora biti produkt konsenzusa postignutog kroz racionalni diskurs. Zajednička volja nije puki agregat individualnih preferencija, niti je apstraktna preklapajuća jezgra apriornih volja, već nastaje u procesu deliberacija kada se različite koncepcije sučele u racionalnom diskursu

(Deitelhoff, 2017: 529). U izostanku navedene procedure, politička moć može pod krinkom pojmova poput "javnog interesa" i "narodne volje" biti u službi moćnih interesnih skupina i utjeloviti se u vladavini tehnokrata koji će upravljati po načelima ekonomske ortodoksije ili u populističkim demagozima koji će testirati granice demokratskih institucija i standarda. U ovome kontekstu Habermas adaptira ideje idealne govorne situacije i principa diskursa iz njegove etike kroz "sistem prava" - time povezuje privatnu, u smislu individualne slobode, i javnu autonomiju, koja omogućuje političku participaciju, te princip demokracije koji zahtjeva da navedena prava nisu ugrožena u diskurzivnom procesu formiranja konsenzusa (Habermas, 1996: 128). Idejom međuovisnosti individualnih i političkih prava pomiruje liberalnu i republikansku koncepciju odnosa slobode i demokracije u svom modelu koji pridaje određeni sadržaj diskurzivnom proceduralizmu (Baynes, 2016: 163).

"I ground the cooriginality of democracy and the rule of law by arguing that constitutional law can guarantee the political empowerment of democratic citizens only simultaneously with the private autonomy of these same persons in their role as private citizens." (Habermas, 2018: 133)

[Prijevod: "Kooriginalnost demokracije i vladavine zakon temeljim na argumentu da ustavno pravo može jamčiti političko osnaživanje demokratskih građana samo istovremeno s privatnom autonomijom tih istih osoba u njihovoj ulozi privatnih građana."]

Privrženost liberalno-demokratskim načelima Habermas (1996: 500) vidi kao izvoriste "ustavnog patriotizma" [*constitutional patriotism*], novog tipa privrženosti prema državi koja bi trebala omogućiti kulturnu integraciju temeljenu na poštivanju univerzalnih prava, umjesto na predmodernim kategorijama krvi i tradiciji. Ovi postulati bi trebala spriječiti dominaciju partikularnih interesa, odnosno osigurati da moćni akteri ne mogu izvršiti disproporcionalni utjecaj na politički sustav i time ugroziti osnovna prava i slobode drugih aktera, čime bi narušili njihovu javnu i privatnu autonomiju. Prevedeno na jezik socijalne teorije, politička moć koja je zasnovana na načelima inkluzivnosti i komunikacijske racionalnosti karakteristične za sferu svijeta života, drži pod demokratskom kontrolom područje sistema putem zakona bez da narušava njihov integritet, čime sprječava kolonizaciju svijeta života od strane sistema koji političkom sferom upravljaju kroz kategorije političke i ekonomske moći. Potrebno je još jednom ukazati na ulogu javne sfere kao poprišta stvaranja javnog mijenja kroz deliberaciju, iz čega se generira komunikacijsku moć koja se, pod pretpostavkom respozivnih političkih institucija, formira u administrativnu moć manifestiranu kroz zakone

(ibid: 169). Habermasova teorija demokracije obuhvaća filozofske, proceduralne, legalne, pa čak i emocionalne aspekte bitne za konstrukciju njene deliberativne forme. U njenom središtu je proces inkluzivne i slobodne deliberacije čiji ishod predstavlja racionalnom argumentacijom postignuti konsenzus.

3.5. Summa summarum: Habermasov doprinos deliberativnoj teoriji

Kao što je na početku najavljeno, cilj ovog poglavlja nije bio ponuditi iscrpan i egzaktn razvoj Habermasove misli i pojmova, već je na djelu selektivno čitanje u kojem se koriste različiti dijelovi njegove teorije kako bi se uklopili u određenu željenu narativnu cjelinu koja se tiče problematike deliberativne demokracije. Širina Habermasovog intelektualnog obzora omogućila je korištenje i integraciju različitih teorijskih pristupa iz društvenih znanosti. Njegova analiza politike rezultat je šire analize društvene stvarnosti i pojmova koji ju opisuju, zbog čega uspijeva puno dublje zahvati problematiku demokracije. Zbog toga nije dovoljno govoriti samo o momentima koji su doprinijeli promišljanju deliberativne demokracije, već treba uvažiti i slijediti holistički karakter razumijevanja političkih fenomena, za razliku od pristupa koji politiku izdvajaju iz šireg društvenog i povijesnog konteksta. Ovdje prikazani pregled daje uvid u širi okvir njegova političkog mišljenja: analizu društvenih patologija kroz razrađenu socijalnu teoriju odnosa svijet života i sistema, zatim eksplikaciju karakter njegove verzije kritičke teorije i projekta dovršenja prosvjetiteljstva kojeg zagovara, te načina reformulacije teorije racionalnosti u sferi komunikacije koja je nositelj emancipacijskog potencijal modernog demokratskog društva ostvarivog kroz deliberativnu političku javnost. Njegova teorija čini demokratski zaokret, odričući se marksističkog paternalizma i daje konceptualne alate potrebne za formiranje demokratskih institucija u kojima će javnosti politički djelovati na autonoman i racionalan način.

Kritike i reakcije na Habermasov rad, prebrojne da bi ih se ovdje nabrajalo, svjedoče o utjecaju njegovih teorija koje dodiruju brojna aktualna filozofska, sociološka, politološka i druga pitanja. Zbog širine problematike kojom se bavio, njegova teorija nije uspjela do kraja ispuniti vlastiti potencijal, no koncepti koje je ustanovio pružaju neizbježan resurs za različite smjerove razvoja deliberativne teorije. Bitno je stoga u kontekstu ovog rada prepoznati

potencijal njegovih ideja teorije kako bi deliberativnu demokraciju, u teoriji i praksi, unaprijeđivali s Habermasom i preko Habermasa.

4. STRUKTURNI PREDUVJETI RAZVOJA I IMPLEMENTACIJE DELIBERATIVNE DEMOKRACIJE

Habermasovi uvidi navedeni u prethodnom poglavlju već su izvršili značajan utjecaj na deliberativnu teoriju, no u ovome poglavlju nastojat će se ukazati na potencijal koji njegove analize i koncepti, s posebnim naglaskom na koncept komunikacijske racionalnosti, imaju za daljnji razvoj i širenje deliberativne teorije, ali i deliberativne demokracije u praksi. Deliberativna demokracija se ovdje tematizira kroz teorijski okvir deliberativnih sistema koji deliberativne procese sagledava u širem sistemskom kontekstu (Parkinson i Mansbridge, 2012). Pošto nijedna institucija ne može na jednak način ispuniti sve ideale deliberativne demokracije, potrebno je proučavati učinke koji se postižu u interakciji različitih poprišta deliberacije u društvu. Zbog raznolikosti načina konceptualizacije deliberacije i šireg političkog sustava koji bi se nazvao deliberativnom demokracijom, u ovome radu upotrebljavat će se fleksibilniji i dinamičniji pojam društvene deliberatizacije. Taj pojam označava društvene procese koji političko djelovanje, zamišljeno bilo na lokalnoj, nacionalnoj ili globalnoj razini, vodi prema deliberativnim idealima. U skladu s time, deliberativna demokracija nije (samo) poseban način uređenja društvenih institucija, već je odlika društva koje se na svim razinama dovoljno približilo njenim idealima da bi ga mogli tako imenovati. Deliberativna demokracija kao normativna koncepcija malo znači ako ne postoje razrađeni mehanizmi i stadiji dolaska do ideala, stoga se normativna konceptualizacija ne može nekritički primijeniti na postojeći sustav, već mora biti putokaz konkretnom djelovanju koje nikada ne doseže svoj idealni oblik (Bohman, 1996: 10). Zbog toga smatram da je u ovome kontekstu primjerenije govoriti o procesu društvene deliberatizacije jer je za klasificiranje političkog sustava kao deliberativno demokratskog potrebno osigurati preduvjete koji nisu fiksni, već se stalno moraju širiti i unaprjeđivati. Deliberacija u svom razvoju mora biti dovoljno fleksibilna da koristi i ne deliberativne mehanizme kako bi postigla dugoročne ciljeve unutar konkretne društvene situacije te se ne može ograničiti krutim modelima koji zahtijevaju radikalni prekid s postojećom situacijom.

Zašto deliberatizacija, a ne demokratizacija kako Dryzek (2009) postavlja stvar? Deliberatizacija nije samo kvantitativni pomak u odnosu na vrijednosti i institucije koje u modernom dobu nazivamo demokratskima - ona također sadrži i kvalitativnu dimenziju koja ju razlikuje od ostalih koncepcija demokracije, ponajprije u vidu načina legitimacije, procedure donošenja odluke te težnja za konsenzusom. U ovome dijelu izdvojena su tri

aspekta procesa društvene deliberatizacije ključna za razvoj deliberativne demokracije. Prvi je formuliranje političke epistemologije deliberativne demokracije, što bi ustanovilo normativni epistemološki okvir za donošenje odluka u specifičnom kontekstu demokratske političke sfere kroz deliberativnu proceduru. Drugi aspekt odnosi se na šire društvene čimbenike koji pogoduju deliberatizacijskim procesima - analizira se uloga različitih društvenih sfera s posebnim naglaskom na obrazovanju kao glavnom generatoru deliberativne kompetencije. Treći aspekt tiče se pitanje institucionalnog dizajna i načina povezivanja deliberativnih institucija s izvršnom vlašću. Pošto svaka od ovih cjelina može biti predmet opširnijeg rada, na ovome mjestu načet će se problemi kojima bi se deliberativna teorija trebala baviti te će se ponuditi predložak razmatranja istih temeljen na Habermasovim uvidima. Teza ovog poglavlja je da se deliberativna demokracija mora razvijati sistematično, kroz koordinirano i paralelno unaprjeđenje u različitim društvenim sferama, te kroz intenzivnu suradnju i premreženost teoretičara i praktičara deliberacije. Jedino je tako moguće ispuniti puni potencijal komunikacijske racionalnosti koji će imati demokratski karakter.

4.1. Epistemološki okvir

Epistemološka baza predstavlja aspekt procesa deliberatizacije čija je primarna uloga postaviti epistemološke standarde potrebne za ostvarenje deliberativnih ideala, čiji je cilj racionalna rasprava usmjerena na konsenzus. Ova baza trebala bi biti fleksibilna, jer joj uloga nije formulirati univerzalnu epistemologiju, već postaviti polazište koje će se moći revidirati u praksi i prilagoditi različitim deliberativnim kontekstima. Takav pothvat mora uzeti u obzir dva povezana aspekta: 1) način donošenja odluka pod specifičnim okolnostima karakterističnim za političku sferu u kontekstu liberalne demokracije i 2) normativne zahtjeve deliberativne procedure. Tek iz sjecište ovih dvaju momenata moguće je razviti normativni epistemološki okvir prikladan za deliberaciju u sferi politike koji bi mogao poslužiti kao orijentir u skladu s kojim se može planirati širi društveni i institucionalni okvir deliberacije.

4.1.1. Epistemologija političkog odlučivanja

Prva stvar koju je potrebno razložiti je specifičnost argumentiranja pozicija i donošenja odluka u političkoj sferi, njena ograničenja i kompleksnost.

a) Odluke u sferi politike obično imaju određeni period u kojem se moraju donijeti, pri čemu izostanak odluke čini veću štetu od donošenja "loše" odluke, stoga je vrijeme za političku odluku obično varijabla koja se mora uzeti u obzir.

b) Još jedno ograničenje pri donošenju političkih odluka je ograničenost resursa, zbog čega je potrebno uspostaviti procedure rangiranja preferencija i procjene provedivosti odluka.

c) Političke odluke se moraju legitimirati kroz diskurs javnog interesa, pozivajući se na standarde i vrijednosti koje šira javnost može prihvatiti.

d) Posebnost političke epistemologije je u njenom specifičnom i osjetljivom položaju u odnosu na diskurs u ostalim sferama. Kako bi se (pred javnosti) opravdale određene odluke potrebno je, ovisno o kontekstu, unutar političkog koristiti znanstveni, etički i ideološki tip diskursa (Bohman, 1996: 53).

f) Politička odluka, bez obzira kakav diskurs dominira, u konačnici najčešće se mora prevesti u pravni diskursu, odnosno formulirati u obliku zakona.

S obzirom na prethodno rečeno, korisno je ponoviti bazičnu strukturu suvremenog političkog sustava u razvijenim demokracijama i načina na koje se donose odluke. Liberalno-demokratsko političko uređenje modernih država funkcionira kao parlamentarna demokracija gdje predstavnici birani od strane građana na izborima, u parlamentu raspravljaju i, naposljetku, glasanjem prihvaćaju ili odbijaju pojedinu političku odluku, najčešće formuliranu u obliku zakona. Legalnost odluke ovisi o ispunjenju propisane forme pri njenom donošenju i usklađenosti sadržaja odluke s ostalim propisima, posebno s ustavom kao najvišim pravnim aktom u kojem je naveden ustroj države i osnovna građanska prava. S druge strane, legitimnost u demokraciji podrazumijeva da odluka ima pristanak od strane suverena, odnosno građana. Reprezentativna demokracija svoj legitimitet crpi iz činjenice da su predstavnici koji odlučuju o prihvaćanju zakona izabrani od strane građana na slobodnim izborima. Ukoliko način upravljanja ne zadovoljava većinu birača oni svoje predstavnike mogu smijeniti na idućim izborima ili ih kroz neformalne vrste pritiska natjerati da se sami odreknu vlasti, kako bi građani odabrali druge predstavnike na novim izborima. Ono što je specifično za ovakav tip demokracije, na što Habermas ukazuje u svojoj analizi društva i javnosti, je da građani imaju vrlo malu mogućnost sudjelovanja u formuliranju konkretnih odluka. One se obično pišu "iza zatvorenih vrata" od strane grupacija koje imaju utjecaj na

vlast te se izglasavaju prema načelu vladajuće većine u kojoj rasprava nema bitnu ulogu i svodi se na običnu formu i stvaranje spektakla s ciljem prikupljanja političkih poena u očima javnosti. Ovo pokazuje da ovakav sustav tek djelomično uspijeva uvažiti epistemološke zahtjeve i specifičnosti demokratske političke sfere.

4.1.2. Epistemologija deliberativne demokracije

Za razliku od reprezentativne demokracije, deliberativna demokracija odluku drži legitimnom onda kada je ona ishod slobodne i racionalne deliberacije između ravnopravnih sudionika (Cohen, 1989) i gdje je svatko ima pravo argumentima sudjelovati u deliberaciji. Kao što je u prvom dijelu rada navedeno, ovakav oblik legitimacije nadopunjava nedostatke reprezentativnog i participativnog modela, no formulacija koja zahtjeva racionalnost deliberacije nije dovoljno precizna. Što znači da je deliberacija racionalna? Koji je kriterij prema kojem određujemo racionalnost deliberacije? Da li je taj kriterij univerzalan? Habermas konceptom komunikacijske racionalnosti pokazuje kako je ljudskoj komunikaciji inherentna određena vrsta racionalnosti koja omogućuje sporazumijevanje i koordiniranje djelovanja, ali njegovo objašnjenje ne diskriminira (niti mu je to namjera) između racionalne i neracionalne komunikacije i njenih ishoda. Također njegovo objašnjenje deliberacije u kojoj bi jedina prisila trebala biti ona "boljeg argumenta" ostaje na proceduralnoj razini epistemičke valjanosti koja ne jamči epistemičku kvalitetu (Prlić- Samaržija, 2014) te ne daje supstantivno objašnjenje u vezi toga što argument čini "boljim", osim toga što je uvjerljiviji sudionicima deliberacije. U izostanku normativnih epistemičkih standarda otežano je facilitiranje deliberacije, evaluacija argumenata i razvijanje deliberativne kompetencije, ukratko, zakočen je proces deliberatizacije. Zbog toga, potrebno je rekonceptualizirati Habermasove ideje kako bi nadilazeći Habermasa razmotrili epistemološke prepreke s kojima se suočava deliberacija u političkoj sferi.

Epistemičkim zaokretom u teoriji deliberativne demokracije (Landemore, 2017) u fokus istraživača dolazi i pitanje epistemičke nadmoći deliberativne demokracije nad drugim modelima odlučivanja koji se ne tiču isključivo razrješenja etičko-političke problematike suživota različitih svjetonazora. Kako bi deliberativna demokracija, uz politički, ispunila i epistemički potencijal, teoretičari deliberacije bi trebali razrađivati epistemološke zasade na kojima bi se deliberacija s ciljem dolaženja do racionalnog konsenzusa mogla zasnovati i unaprjeđivati. Za takav jedan pothvat potrebno je imati u vidu i psihološke zakonitosti ljudske kognicije, kao i društvenu dimenziju znanja, u čemu mogu poslužiti uvidi različitih društvenih

i humanističkih znanosti. No stručnjaci nemaju ekskluzivno pravo diktirati postulate deliberacije, njihov doprinos je svakako poželjan u proces metadeliberacije pri čemu svi sudionici deliberacije dogovaraju formu i epistemičke standarde dolazeći do epistemičkog meta konsenzusa (Dryzek, 2011: 98). Osim toga, stručnjaci imaju ulogu u identificiranju neuralgičnih točaka deliberacije koje onemogućuju dolazak do konsenzusa te ih razložiti tako da pokažu dublje razloge neslaganja i daju uvide koji će pomoći sudionicima da ih sami razriješe.

Kod Habermasa komunikacijska se racionalnost očituje u razlikovanju različitih svjetova, odnosno diskurzivnih polja u komunikaciji (Habermas, 1996: 108), no u političkom diskursu, kao što je ranije ustanovljeno, mogu se preklapati diskursi istinitosti i ispravnosti, što kombinirano s ostalim mogućim okolnostima poput ograničenosti vremena i resursa, može biti velika prepreka za postizanje konsenzusa i njegov racionalni karakter. Kompleksnost političkog diskursa trebala bi se odražavati u sofisticiranosti terminologije koja se koristi pri argumentaciji, tako Landemore (2017: 277) upozorava kako koncept istine korišten u procesu deliberacije može biti antagonizirajući i netolerantan, iako je potreban kao transcendentno-pragmatički postulat koji omogućava slaganje. Isto se može reći i za apstraktne etičko-političke koncepcije poput "ispravnog" i "dobrog". Znanost sama po sebi ne može diktirati konkretnu politiku, ona može samo informirati raspravu dolaska do apriorno postavljenih ciljeva temeljenih na zajedničkim vrijednostima, stoga rasprava o vrijednostima i zajedničkoj koncepciji općeg dobra mora prethoditi definiranju javnih politika. Pokušaj da se rezultate znanstvenih istraživanja jednostavno prevede u politiku prikriva pozadinske interese i vrijednosti. Iako znanstvenici uspješno prosuđuju kvalitetu znanstvenih dokaza, nemaju privilegiran uvid u postavljanje preferencija u situaciji rizika i procjene oportunitetnog troška (Gutmann i Thompson, 2004: 102). Pozivanje na znanost neizostavni je dio legitimacije argumenata u procesu formuliranja javnih politika u modernim društvima, što zahtjeva dodatnu kompetenciju u razumijevanju njene metodologije i izvanjskih utjecaja na znanstveno znanje kako bi se omogućilo kritičko vrednovanje znanstvene produkcije. To podrazumijeva smještanje rezultata znanosti u kontekst njihova nastanka i u odnos s informacijama i interesima koji se nalaze izvan sfere znanosti.

Deliberativna epistemologija koncept komunikacijske racionalnosti ne uzima kao zadan, već razvijajući njegov dinamički aspekt ostavlja prostor za razvoj konkretne komunikacijske prakse te unaprjeđenje komunikacijske kompetencije. Daljnja operacionalizacija ovog koncepta olakšava provedbu empirijskih istraživanja i identificiranje

novih aspekata potencijalnog razvoja. Sofisticiranje epistemološkog aparata koji bi građanima trebao olakšati postizanje konsenzusa, prvi je korak potreban za konstruktivnu intervenciju u društvenu sferu koja u cilju ima promoviranje deliberativne metode kao dominantne metode koordinacije društvenog djelovanja na različitim razinama društva.

4.2. Društveni čimbenici deliberatizacije

Pošto javnost kao glavni subjekt deliberacije čine građani različitih profila, kompetencija i statusa, ostvarenje ideala deliberativne demokracije i relevantnost deliberacije u donošenju odluka ovise o širim društvenim okolnostima. Epistemološka podloga deliberacije oruđe je koje se u punoj mjeri može iskoristiti samo u rukama intelektualno, moralno i emocionalno obrazovane javnosti. U kultiviranju takvog građanstva obrazovanje, naravno, ima ključnu ulogu, ali treba imati u vidu ulogu ostalih društvenih sfera i institucija u facilitiranju procesa deliberatizacije. U ovome potpoglavlju ukratko će se elaborirati glavni podsistemi društva koji kroz međusobnu interakciju utječu na razvoj njegova deliberativnog kapaciteta.

4.2.1. Kultura

U najopćenitijem sociološkom smislu, kulturu bismo mogli definirati kao odlike određenog društva koje se očituju kroz vrijednosti, stavove, konvencije i obrasce društvenog djelovanja i interakcije zajedničke pojedincima unutar društvenog prostora. Zbog toga, kako i Habermas prepoznaje kroz koncept svijeta života, kultura je ključna komponenta deliberacije jer sudionicima komunikacije pruža simboličke resurse nužne za sporazumijevanje i konsenzus. Sass i Dryzek (2014) govore o deliberativnim kulturama u kojem se deliberativna praksa formira unutar određenog kulturnog konteksta, pri čemu deliberativne zasade politike nalazi i u nedemokratskim društvima. Kulturna instanca homogenizacijski je čimbenik koji integrira društvo i utječe na oblikovanje institucija, stoga je osvještavanje njenih karakteristika bitno za razumijevanje i vođenje procesa deliberatizacije.

Razvoj dijaloških aspekata kulture i liberalnih vrijednosti, okvir su koji svaka posebna politika treba slijediti pri razvoju deliberativne kulture. Iako je za deliberatizaciju potreban određeni stupanj homogenosti, on se gradi na prihvaćanju univerzalnih prava i sloboda,

zajedničkom formiranju vrijednosti, načelu solidarnosti i inkluzivnoj javnoj sferi, a ne na kulturnoj asimilaciji i marginalizaciji onih koji odbiju preuzeti dominantne kulturne obrasce. Suprotstavljene ideološke i interesne pozicije, ako ne nađu medij međusobne komunikacije i razrješavanje nesuglasica, dovode do sve veće polarizacije i zakopavaju u ideološke rovove, svodeći politiku na konflikt u kojem samo jedna strana može pobijediti. Kultura dijaloga u kojoj su akteri spremni vlastite pozicije izložiti racionalnoj kritici unutar javne sfere, u kojoj se uvažavaju argumenti i stavovi svake osobe te gdje postoji otvorenost za kompromis na temelju općeprihvaćenih razloga, preduvjet je za implementaciju deliberativnih načela u šire društvo.

4.2.2. Obrazovanje

Društvena sfera u kojoj se najsistematičnije može razvijati kultura dijaloga, deliberativna kompetencija i etičke vrijednosti vezane uz deliberativnu demokraciju je obrazovni sustav. Važnost obrazovanja za političku socijalizaciju u demokraciji prepoznata je još u Staroj Grčkoj, gdje su mladi Atenjani aristokratskog porijekla bili podučavani retorici kako bi mogli sudjelovati u javnom životu, dok u prošlom stoljeću vezu demokracije i obrazovanja u fokus stavlja John Dewey. U suvremenom je društvu važnost razvijanja političkih kompetencija prepoznata te većina razvijenih država provodi (ili planira) neku inačicu tzv. građanskog odgoja u kojem se učenike uvodi u osnove funkcioniranja političkog sustava i promovira vrhovne političke vrijednosti.

"Političko obrazovanje pogodno za deliberativnu demokraciju ima specifičnu ontologiju i epistemologiju" (Vujčić, 2005: 74). Ono svakako podrazumijeva bazična znanja i usvajanje etičkih normi, ali traži i paradigmatičke promjene u obrazovanju. Navedena promjena u najširem smislu se odnosi na deliberatizaciju nastave i same školske kulture, čime bi škola postala jedno od poprišta deliberacije i dio javne sfere na način na koji ga sagledava ranije spomenuta teorija deliberativnih sistema (Nishiyama, 2019). Moguće je identificirati tri razine obrazovanja ključnih za deliberativnu demokraciju, to su: 1) kognitivna razina, koja se odnosi na komunikacijsku kompetenciju, 2) etička razina, tiče se razvoja univerzalnih vrijednosti tolerancije, poštivanja i slobode u kontekstu komunikacije, 3) emocionalna razina, u smislu razvoja empatije i voljnog momenta potrebnog za deliberativni angažman oko pitanja javnog dobra. Svrha nije da se o deliberaciji samo uči, već da se kroz deliberaciju uči, učenici moraju sudjelovati u donošenju odluka vezanih uz vlastito obrazovanje kroz deliberaciju (Samuelsson, 2016: 3). Takve promjene koje se postupno uvode od najranije

dobi, djeci bi trebale usaditi osjećaj odgovornosti za zajednicu kojoj pripadaju i doprinijeti razvoju kulture dijaloga.

“...deliberativnom modelu odgovaralo bi političko obrazovanje koje ima za cilj razvijanje sposobnosti, osobina i vještina za javnu deliberaciju ili komunikaciju radi ispravnog predstavljanja i opravdavanja određenih pogleda, interesa i rješenja za opće dobro ili zajednički interes.” (Vujčić, 2005: 66)

Kritička pedagogiji ima potencijal proširiti obzor i utjecaj deliberativne pedagogije, izgrađivanje društvene svijesti o opresivnim elementima u društvu kroz dijalogu u nastavi doprinosi emancipacijskom cilju kritičke teorije. Za kritičku pedagogiju ključan je i razvoj moralno-emocionalne dimenzije osobnosti, osnovno je za učenika da razvija otvorenost i toleranciju naspram mišljenja i perspektivi drugih ljudi. Empatija i osjećaj solidarnosti nužni su za uživljavanje u perspektivu potlačenih skupina i formiranje poticaja da se promjene društveni uvjeti koji reproduciraju opresivne odnose. Kako bi mogla odgovoriti na izazove 21. stoljeća kritička pedagogija se treba razvijati prema ciljevima: uključivost naspram različitih identitetskih pozicija, naglasku na dijalogu i konsenzusu, razvoj znanstvene, medijske i političke pismenosti te izgradnje kognitivnih, moralnih i emocionalnih kapaciteta za djelovanje za opće dobro s posebnom osjetljivošću za potlačene i marginalizirane skupine na lokalnoj i globalnoj razini. Habermasova kritička teorija i konceptualni aparat komunikacijske racionalnosti nameće se kao adekvatna baza za rekonceptualizaciju kritičke pedagogije u suvremenom kontekstu (Morrow i Torres, 2002: 5).

4.2.3. Politički sustav

Govoreći o političkom sustavu pogodnom za sustavni razvoj deliberativnih kapaciteta, sažeti ću prethodno spomenute dimenzije. Takav sustav u svojoj temeljnoj strukturi sadrži ustavom zajamčena ljudska prava i slobode za svakog pojedinca, pravnu državu s neovisnim pravosuđem i zakonima koji se provode konzistentno i nepristrano, podjelu političke vlasti koja zauzdava autoritarne elemente, kao i demokratske mehanizme biranja predstavnika na slobodnim izborima i utjecaja na političke odluke.

Osim temeljnih liberalno-demokratskih institucija, deliberativna demokracija ima dodatne zahtjeve u odnosu na političku sferu koji su, naravno, ovisni i o ostalim ovdje navedenim čimbenicima, ponajviše kulturom i obrazovanjem. Prvo, u vidu deliberativnog karaktera samih političkih institucija što znači da se odluke u političkim tijelima donose po

načelima komunikacijske racionalnosti, uvažavajući deliberativne principe i procedure u što većoj mjeri. Drugi zahtjev tiče se formalnog i neformalnog aspekta propusnosti političkih institucija za doprinose i zahtjeve javnosti. U ovom kontekstu bitan je kapacitet društvenih aktera u formuliranju jasnih pozicija unutar inkluzivne javne sfere koje tvore javno mnijenje. Neformalni oblik propusnosti odnosi se na ne institucionalizirane mehanizme prijenosa zahtjeva javnosti. Javnost po Habermasovom (1996: 355) shvaćanju čini periferiju političkog sistema čiji diskurzivni sadržaj, ovisno o komunikacijskoj moći i propusnosti političkih institucija, posredstvom medija ili različitih oblika političkog aktivizma od strane civilnog društva, prodire u centar političkog sistema i informira odluke izvršne vlasti¹². Utjecaj javnosti može biti i formalizirani kroz različite oblike deliberativnih institucija organizirane od strane vlasti ili kroz mehanizme participativne demokracije, što ne isključuje mogućnost da se navedeni modeli međusobno nadopunjavaju. Deliberativni kapacitet političkog sistema određen je njegovim strukturnim karakteristikama koje omogućuju održavanje deliberacije koja je autentična, inkluzivna i koja ima politički značaj, te sustavom koji ima razrađene procedure deliberativne autorefleksije i reforme (Dryzek, 2011: 137, 146).

4.2.4. Znanost

Već je u dijelu koje se bavi epistemologijom deliberativne demokracije naznačen značaj znanstvenog znanja i stručnjaka za epistemičku kvalitetu deliberacije, stoga će se ovdje ukazati na poželjne karakteristike znanosti kao subsistema deliberativno-demokratskog društva. U ovome kontekstu potrebno je uvažiti argumente filozofije i sociologije znanosti. Znanost se ne može proučavati kao izolirani segment društva zbog toga što znanstveno znanje uvijek ima, naglašenu ili nenaglašenu, društvenu dimenziju koja (su)određuje predmet istraživanja, metodologiju, konceptualni aparat, interpretaciju rezultata i standarde kredibiliteta proizvedenog znanja. S druge strane, znanstvena djelatnost vrši i sve veći utjecaj na društvo zbog usmjeravanja istraživanja od strane različitih centara moći koji često ne brinu o javnom interesu, a mogu bitno utjecati na živote ljudi i na tijek povijesti¹³. Mračni dio

12

Vidi također prethodna poglavlja: komunikacijska moć u "Diskurzivna teorija demokracije (3.4.2.) i "Analiza i uloga javne sfere" (3.2.4.1.).

13

Najeklatantniji primjer je nuklearna energija, a velike kontroverze danas izazivaju istraživanja na području genetskog inženjeringa i razvoj umjetne inteligencije.

povijest znanosti pokazuje kako znanost nekada tek naknadno može korigirati vlastite propuste te imati negativne ne intendirane posljedice po društvo¹⁴, što javnosti daje za pravo da ima dozu racionalne skepse naspram znanosti i njenih "dostignuća".

S obzirom na to, zajednica u službi deliberatizacije mora ostvariti dvije razine otvorenosti: a) na unutarnjem planu to se odnosi na pluralizam paradigmi i metodologija unutar pojedinih znanstvenih područja te na različite oblike interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti (Nicolescu, 2014) potrebnih za razumijevanje kompleksnih suvremenih problema (Binder, 2014); b) na vanjskom planu otvorenost podrazumijeva demokratizaciju znanosti u vidu transparentnosti i dostupnosti znanstvene produkcije te mehanizmima kontrole javnosti nad predmetima istraživanja čime bi se kontrirao utjecaj birokratske države i korporacija (Matić, 2013). Potrebno je uspostaviti protočne, deliberativne kanale između znanstvene zajednice i šire javnosti preko kojih će se ostvariti dvosmjernan odnos između ovih sfera pri formuliranju javnih politika gdje neće samo znanost informirati društvo, već će društvo usmjeravati i informirati znanost (Christiano, 2012: 34), na taj je način moguće uspostaviti povjerenje u znanost koje će biti kritičko a ne dogmatičko. Jasno je da navedene promjene mogu biti efektivne samo ako se razvijaju usporedno s razvojem ostalih podsistemima u procesu deliberatizacije, s posebnim naglaskom na obrazovanje građana u vidu znanstvenog opismenjavanja koje bi javnost osposobilo za razumijevanje znanstvene argumentacije i kritičku refleksiju naspram znanstvenih i tehnoloških doprinosa.

4.2.5. Materijalne okolnosti

Demokratskost u smislu uključivosti i ravnopravnosti usko je povezano i s materijalnom situacijom (potencijalnih) sudionika te s nejednakostima unutar društva. Govoreći o političkom sustavu ranije su spomenute karakteristike političkog sustava i prava koja garantiraju svim građanima osnovne osobne i političke slobode. No, osim formalnih postulata, postoje materijalna prava čija je uloga omogućiti konzumiranje formalnih prava kroz osiguravanje dostojanstvenog života (Gutmann i Thompson, 2004: 110) te posljedično, osiguravanje preduvjeta za bavljenje javnim stvarima. Manja je vjerojatnost da osobe čije osnovne egzistencijalne potrebe i potrebe njihove obitelji nisu zadovoljene, imaju vremena i volje biti intenzivno involvirana u političkim procesima, te će se prije okrenuti populističkim

političkim akterima ili apatiji. Habermas, očekivano s obzirom na njegovo marksističko zaleđe, usvaja ovaj argument i u svom sistemu prava, od kojih su prva četiri formalna, tvrdi da ona "impliciraju" i peto pravo:

"Basic rights to the provision of living conditions that are socially, technologically, and ecologically safeguarded, insofar as the current circumstances make this necessary if citizens are to have equal opportunities to utilize the civil rights." (Habermas, 1996: 123)

[Prijevod: "Osnovna prava na osiguravanje životnih uvjeta koji su socijalno, tehnološki i ekološki zaštićeni, utoliko što ih postojeće okolnosti čine potrebnima kako bi građani imali jednake mogućnosti za korištenje građanskih prava."]

Drugi aspekt ove problematike je nejednakost u vidu ekonomske, a posljedično s time i političke moći u društvu (Bohman, 1996: 132-3). Utjecaj koji novac ima na politički sustav je neupitan (iako varira od zemlje do zemlje) i omogućuje neproporcionalni utjecaj na politiku od strane nositelja ekonomske moći koja strateškim djelovanjem u političkoj sferi promovira interes kapitala služeći se diskursom javnog interesa. Problem nejednakosti trebao bi se regulirati na dvije razine: 1) smanjenjem nejednakosti kroz progresivne porezne politike, 2) strukturiranjem političkog i pravnog sustava koji će regulirati utjecaj novca u političkoj sferi. Svaka politika koja teži inkluzivnoj i ravnopravnoj deliberativnoj areni treba težiti osiguravanju određenog standarda koji će građanima ostaviti prostora za političko djelovanje kao i zauzdavanju ekonomske nejednakosti čije prelijevanje u političku sferu narušava ravnopravnost deliberativnog procesa.

4.3. Institucionalni okvir

Treći aspekt procesa deliberatizacije društva tematiziran u ovome radu je deliberatizacija postojećih i formiranje novih institucija. Institucionalizacija označava konkretizaciju deliberativnog potencijala generiranog od strane druga dva aspekta, no to ne znači da dolazi "zadnja". Kao što je rečeno, sustavna deliberatizacija se odvija paralelno kroz sva tri aspekta, što znači da se deliberativna epistemologija, društveni čimbenici i deliberativne institucije međusobno podupiru u vlastitom razvoju. Postoje brojni modeli koji

se koriste u praksi¹⁵, no deliberativne institucije nisu samo gotovi proizvodi koji isporučuju konačna rješenja, već su i mjesta unaprjeđenja postojeće prakse i eksperimentiranja s novim modelima. Prilagođavanje novim okolnostima i modificiranje u skladu s novim informacijama dobivenim kroz istraživanja i meta-deliberaciju sudionika čini deliberativne institucije fleksibilnim i sprječava njihovo okoštavanje. Teorija deliberativnih sistema deliberativnu demokraciju vidi kao društvo premreženo međusobno povezanim institucijama deliberativnog karaktera, ali različitih struktura koji kroz vlastite interakcije imaju, posredno i neposredno, bitan utjecaj na političke procese. Pošto se u ovome radu ne zagovara univerzalni model institucionalizacije, dati će se uvid u različite aspekte koje je potrebno uzeti u obzir i različite modele strukturiranja kod: 1) dizajna deliberativnih institucija, i 2) načina povezanosti unutar mreže deliberativnih institucija te prevođenja konsenzusom donesenih odluka u konkretne politike i zakone.

4.3.1. Institucionalni dizajn

Pitanje institucionalnog dizajna pretpostavlja specificiranje koncepta deliberativne institucije. Pojam deliberativne institucije u ovome se radu označava više ili manje strukturiranu komunikacijsku praksu koja ima definirane parametre, iako se ti parametri mogu redefinirati kroz ustanovljenu proceduru, i, barem načelno, teži ostvarenju deliberativnih ideala. Pojedine institucije ne mogu sama u punoj mjeri osigurati sve ideale, one se zbog toga moraju nadopunjavati (Parkinson i Mansbridge, 2012: 3), stoga je nekonstruktivno svoditi deliberaciju na jedan univerzalno poželjan model.

4.3.1.1. Relevantni parametri

Pozivajući se na dio rada pod naslovom "Prijeperi i različitosti" (2.3.3.) postaviti će se glavni parametri vezani uz dizajn deliberativnih institucija.

a) Deliberativne institucije mogu biti formalne i neformalne. Formalnima se smatraju ako su dio ustavom propisanih institucija vlasti, poput parlamenta i ustavnog suda, ili ako su pod pokroviteljstvom vlasti u slučaju da ih institucije vlasti sazivaju kako bi razmatrale određeni problem kao što su vladine agencije ili radna tijela. Formalne deliberativne

15

Vidi <https://participedia.net/>, internetska baza na kojoj su opisani deliberativne i participacijske institucije iz cijeloga svijeta.

institucije se često koriste na lokalnim razinama političkog odlučivanja, na primjer u području urbanog planiranja. Neformalnim se smatraju institucija čije djelovanje i uloga nisu definirani zakonima ili službenim državnim aktima, već proizlaze iz civilnog društva, njihova struktura je stoga fleksibilnija, a učinak na političku sferu posredan.

b) Odabir načela diskriminacije predstavlja jedan od osnovnih problema pri izgradnji deliberativnih institucija. Iako je sloboda pristupa jedno od osnovnih načela deliberativne demokracije, jasno je da u određenim slučajevima nije moguće (izravno) uključiti sve zainteresirane pojedince, bilo zbog logističkih prepreka, bilo zbog ugrožavanja epistemičkih zahtjeva deliberacije. Zbog toga različite institucije koriste različita načela, parlament se popunjava demokratskim izborima, vladine tijela se delegiraju na različite načine. Delegiranje može biti kroz politički dogovor ili po načelu kompetencije. Dahlov model "mini-javnosti" [*mini-publics*] nasumično odabire određeni broj građana koji će sudjelovati u deliberaciji (Goodin i Dryzek, 2006). Habermasov (1996: 107) princip demokracije, prema kojem valjanost norme zavisi o, u racionalnom diskursu zadobivenom pristanku onih na koje se norma odnosi, implicira da svatko kojega se zakon tiče ima pravo sudjelovati u procesu njegovog donošenja. Načela diskriminacije se mogu i kombinirati, tako da se na primjer, u slučaju donošenja zakona o studentima, prvo po Habermasovom principu demokracije suzi izbor na studentsku populaciju, a onda se unutar te populacije nasumično ili nekim mehanizmom delegiranja (ili korištenjem oba mehanizma) izabire određeni broj sudionika.

c) Stupanj strukturiranosti deliberacije bitno određuje izgled institucije i sadržaj donesenih odluka. Već je ustanovljeno da pojedina institucija ne može ostvariti sve deliberativne ideale te da naglasak na, na primjer uključivosti može implicirati smanjenje racionalnosti i mogućnost dolaska do konsenzusa. Institucije mogu stoga biti čvršće strukturirane s apriorno ustanovljenim vrijednostima, procedurama i diskurzivnim standardima i ograničenjima, ili mogu biti labavije strukturirane na način da se dopušta upotreba različitih diskursa, korištenje retorike i dopuštanje niže razine stručnosti u raspravama. U labavije strukturiranim institucijama o pravilima se u većoj mjeri odlučuje meta-deliberacijom samih sudionika i ta su pravila podložnija promjenama.

d) Konsenzualni karakter ishoda deliberacija jedna je od ključnih odrednica deliberativnog procesa, no među teoretičarima ne postoji konsenzus oko inzistiranja na konsenzusu kao nužnom ishodu deliberacije. Iako konsenzus ima ulogu regulativne ideje pri deliberaciji, postoje i drugi ishodi koji u određenom kontekstu mogu biti zadovoljavajući.

Deliberacija može poslužiti i kao uvod u neki drugi način odlučivanja poput glasanja, također može biti korisna i za približavanje sukobljenih strana, kao i za informiranje trenutnom stanju i mogućim rješenjima. Forsiranje konsenzusa može ići na štetu marginaliziranih grupa u raspravi, tako da izostanak slaganja isto ne mora biti nepovoljan rezultat ukoliko su sudionici spremni nastaviti deliberaciju u budućnosti.

4.3.1.2. Kontekst deliberacije

Ustanovljeni parametri daju veliki broj kombinacija za strukturiranje deliberativnih institucija što predstavlja koristan resurs za praktičare pri implementiranju odgovarajućeg modela. O pitanju adekvatnog dizajna moguće je govoriti jedino razmatrajući širi kontekst unutar kojeg se deliberacija odvija (Ryfe, 2002: 369). S obzirom na kontekst deliberacije, mogu se identificirati bitni aspekti koje je potrebno uzeti u obzir pri strukturiranju deliberativnih institucija.

a) Vrsta problematike. Ako pretpostavimo da se teme mogu smještati na spektru na kojem je jedan pol ideološki, a drugi tehnički, blizina jednom ili drugom polu implicira drugačije parametre dizajna. Dok ideološke rasprave dozvoljavaju upotrebu različitih diskursa i veću uključivost, tehničke rasprave zahtijevaju dominantniju ulogu stručne javnosti i diskursa.

b) Svrha rasprave. Deliberativni dizajn ovisi i o tome da li je rasprava na razini informiranja, ispitivanja problema, predlaganja rješenja, donošenja odluke ili evaluacije. Ako se radi o problemu kod kojeg postoji dimenzija urgentnosti, potrebna je čvršće strukturirana rasprava i inzistiranje na konsenzusu.

c) Razina odlučivanja. Dok većina deliberativnih institucija trenutno djeluje na lokalnim razinama, postoje inicijative i na nacionalnoj razini, a globalne deliberativne institucije još nisu dovoljno zaživjele u praksi. Razina odlučivanja bitna je dimenzija koja se treba uzeti u obzir pri njihovom formiranju kako bi se zadržao demokratski karakter i spriječila uzurpacija institucija od strane političkih i ekonomskih elita.

d) Nejednakosti među sudionicima. Nejednaki odnosi moći i kompetencija među sudionicima deliberacije također zahtijevaju određene mehanizme kompenzacije koji bi trebali spriječiti dominaciju glasova privilegiranih društvenih grupa u procesu deliberacije. To

bi uključivalo strukturu koja će dopustiti različite oblike izražavanja, širu uključenost i ne nametanje konsenzusa kao imperativa.

4.3.2. Prevođenje komunikacijske moći

Krajnji problem kojim se teorija deliberativne demokracije mora baviti je način na koji učinci deliberativnog procesa vrše utjecaj u društvu te kako se, eventualno, mogu formalizirati u obliku službenih zakona i politika. Polazeći od teorije deliberativnog sistema kao mreže deliberativnih institucija koje su u međusobnoj interakciji, postavlja se problem načina interakcije između institucija unutar deliberativnog sistema te interakcije deliberativnog sustava s društvenom okolinom. Komunikacijska moć nastala u deliberativnoj instituciji se pomoću medija prenosi u ostale institucije i potencijalno ostvaruje političke učinke. Deliberativna mreža se u dijelovima preklapa s političkom vlašću tako da, primjerice, parlamentarne diskusije imaju neposredan utjecaj na sadržaj političkih odluka. Ipak, većina deliberativnih institucija ima posredan utjecaj, odnosno utjecaj na posredne društvene aktere, koji se putem nekog drugog mehanizma može manifestirati u političkoj sferi. Ovaj posredni akter, najopćenitije gledano, je sama javnost u vidu zainteresiranog građanstva o čijem daljnjem političkom angažmanu ovisi u kojim će se smjerovima i koliko efektivno disperzirati komunikacijska moć nastala u deliberativnim institucijama. Sudionici deliberacije mogu zaključke i argumente prenositi iz jedne arene u druge, a sama deliberacija može utjecati na preferencije građana koje će se izraziti kroz biranje predstavnika ili izjašnjavanje na referendumu.

Za kraj, uputno je spomenuti i resurse prisutne u suvremenom društvu koji se mogu iskoristiti za povećanje doseg i moći deliberativnih institucija. Dok je uspjeh atenske demokracije moguće objasniti relativno malom političkom zajednicom, neliberalnim načelima diskriminacije većine populacije i robovskim radom koji im je omogućavao dokolicu potrebnu za politički angažman, današnje je društvo bitno drugačije. Postavljeno na liberalnim vrijednostima, sastoji se od mnogo brojnije populacije i suočeno je s kompleksnijim problemima koji često zahtijevaju djelovanje koje nadilazi nadležnost lokalnih i nacionalnih institucija. Uspostavljanje deliberativnih institucija i etabliranje njihovog utjecaja stoga je puno izazovnije u modernom kontekstu, no postoje strukture koje mogu doprinijeti tom procesu i bez kojih je teško deliberativne institucije učiniti utjecajnim na višim razinama političkog odlučivanja. Praktičari deliberacije moraju iskoristiti civilne i javne institucije i prostore kako bi postavili temelje daljnjeg institucionalnog razvoja. Internacionalne udruge i

fondacije također pružaju resurse potrebne za formiranje institucija i širenje njihovog utjecaja. Naposljetku, potrebno je iskoristiti emancipacijski potencijal tehnologije, što posebno vrijedi za *cyber* tehnologiju čiji je globalni doseg bez presedana. Ona ima potencijal za olakšavanje odvijanje deliberativnih procesa i može služiti kao medij u svrhu: promoviranja, širenja informacija, financiranja, praćenja procesa, sudjelovanja u diskusiji i samog čina odlučivanja. Zbog velikog utjecaja koji ima u današnjem svijetu, njena aplikacija mora ostati demokratska što podrazumijeva dostupnost široj populaciji i podložnost demokratskoj kontroli.

5. ZAKLJUČAK

Liberalna demokracija zbog svojih sistemskih problema od početka financijske krize 2008. godine prolazi kroz turbulentno razdoblje koju iskorištavaju različiti populistički i autoritarni politički akteri. Trendovi koncentracije i globalizacije ekonomske moći intenzivirani prodorom neoliberalne ideologije u centre političkog odlučivanja, otuđile su političke institucije od samih građana u korist sve utjecajnijih internacionalnih ekonomskih aktera i institucija. Deliberativna demokracija, prema kojoj legitimitet političke odluke ovisi o inkluzivnoj i slobodnoj javnoj raspravi kroz koju je odluka nastala, pojavljuje se u zadnjih 30-ak godina kao učinkovit način prevladavanja demokratskog deficita u dominantnom reprezentativnom modelu demokracije. Deliberativni model u kontekstu suvremenog društva obnavlja autohtoni duh demokratske prakse antičke Atene, vraćajući dijalog svih građana u središte političkog odlučivanja. Ideali uključenosti, slobode, ravnopravnosti i racionalnosti rasprave preduvjeti su za ostvarenje konsenzusa u čijoj će formaciji biti iskorišten puni intelektualni potencijal političke zajednice i pri čemu će se pomiriti interesi različitih aktera. Deliberativna demokracija ima određena teorijska i proceduralna ograničenja. Razmatrajući ih, teoretičari su razvili različite postulate i inačice deliberativne demokracije koje, upravo zbog te raznolikost, mogu služiti kao koristan resurs u samoj praksi. Parkinsonova teorija deliberativnih sistema promatra deliberativnu demokraciju kao proizvod odnosa različitih, više ili manje deliberativnih institucija u društvu. Pošto nijedna institucija sama po sebi ne može demokraciju činiti deliberativnom, tek međudjelovanje različitih institucija u društvu može u adekvatnoj mjeri ispuniti sve vrijednosne i epistemičke standarde deliberativne demokracije.

Teorija deliberativne demokracije od "deliberativnog zaokreta" 90-ih godina isprofilirala se kao polu-autonomno polje unutar kojeg djeluju specijalisti iz područja filozofije, sociologije, politologije i drugih društvenih znanosti. Teza ovog rada, premda se istražuju i pojedinosti unutar samog teorijskog okvira, je da je za razvoj deliberativne demokracije u teoriji i praksi nužno uspostaviti širi okvir koji će deliberativnu demokraciju povezati s epistemološkom problematikom i društvenim kontekstom. Zbog te potrebe nanovo se tematizira rad jednog od pionira ove teorije, njemačkog filozofa i sociologa Jürgena Habermasa. Ponovno promišljanje pojmova, analiza i ciljeva njegovog opusa daje podlogu koja može proširiti obzor i potencijal teorije deliberativne demokracije. Emancipacijski *telos* kritičke teorije, sociološka analiza suvremenog društva i javnosti te na komunikaciji

utemeljena ideja racionalnosti, daju primjer i resurse za formuliranje jednog ambicioznijeg programa, dorađeno implementacijskim zahtjevima i preprekama s kojima je deliberativna demokracija trenutno suočena (Hammond, 2019).

Koncept deliberatizacije se koristi kako bi se dala dinamička dimenzija konceptu deliberativne demokracije. Pod time se podrazumijeva da nije konstruktivno deliberativnu demokraciju zamišljati kao univerzalni model koji se može nekritički aplicirati na političku zajednicu, već kao proces u kojem se različiti segmenti društva približavaju deliberativno-demokratskim idealima. U ovome radu identificiraju se tri ključna aspekta za proces deliberatizacije kojim se deliberativna teorija sustavno mora baviti, to su: 1) epistemološki okvir koji će deliberaciji ponuditi koncepte i standarde za vođenje racionalne rasprave, 2) društveni kontekst unutar kojeg će se moći ispuniti puni potencijal komunikacijske racionalnosti, i 3) institucionalna struktura koja će moći osigurati adekvatne uvjete deliberacije unutar pojedinih područja, razvijati modele povezanosti unutar mreže deliberativnih institucija te, naposljetku, uspostaviti procedure prevođenja komunikacijske moći nastale u deliberativnim institucijama u političku moć.

LITERATURA

- Barišić, P. (2016) *Deliberativna demokracija i Aristotelovi argumenti o rasudnoj snazi mnoštva*. Zagreb: Institut za filozofiju.
- Baynes, K. (2016) *Habermas*. New York: Routledge.
- Binder, C. (2014) Transdisciplinarity: Co-creation of Knowledge for the Future. U Emmett, R. i Zelko F. (ur.) *Minding the Gap: Working Across Disciplines in Environmental Studies*, RCC Perspectives, br. 2: 31-34.
- Bohman, J. (1996) *Public Deliberation: Pluralism, Complexity, and Democracy*. Cambridge: MIT Press.
- Christiano, T. (2012) Rational deliberation among experts and citizens. U Parkinson, J. i Mansbridge, J. (ur.) *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, J. (1989) Deliberation and Democratic Legitimacy. U Hamlin, A. i Petit, P. (ur.) *The Good Polity: Normative Analysis of the State* editors. New York: Blackwell.
- Deitelhoff, N. (2017) Deliberation. U Brunkhorst, H., Kreide, R., i Lafont, C. (ur.) *The Habermas Handbook: New Directions in Critical Theory*. New York: Columbia University Press.
- Dryzek, J. (2000) *Deliberative Democracy and Beyond*. New York: Oxford University Press.
- Dryzek, J. (2009) Democratization as Deliberative Capacity Building. *Comparative Political Studies*, 42 (11): 1379-1402.
- Dryzek, J. (2011) *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, J. et al. (2019) *Deliberative Global Governance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edgar, A. (2005) *The Philosophy of Habermas*. Chesham: Acumen Publishing.
- Englund, T. (2016) On moral education through deliberative communication. *Journal of Curriculum Studies*, 48 (19): 58-76.
- Eriksen, E. O. i Weigard, J. (2003) *Understanding Habermas: Communicating Action and Deliberative Democracy*. London: Continuum.
- Flyvbjerg, B. (1998) Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?. *The British Journal of Sociology*, 49 (2): 210-233.
- Frost, R. (2017) The Discourse Theory of Morality. U Brunkhorst, H., Kreide, R., i Lafont, C. (ur.) *The Habermas Handbook: New Directions in Critical Theory*. New York: Columbia University Press.
- Gabriëls, R. (2017) Intellectuals. U Brunkhorst, H., Kreide, R., i Lafont, C. (ur.) *The Habermas Handbook: New Directions in Critical Theory*. New York: Columbia University Press.

- Goodin, R. i Dryzek, J. (2006) Deliberative Impact: The Macro-political Uptake of Mini-Publics. *Politics and Society*, 34 (2): 1-26.
- Gutmann, A. i Thompson, D. (2004) *Why Deliberative Democracy?*. Princeton: Princeton University Press.
- Habermas, J. (1972 [1968]) *Knowledge and Human Interest* (prijevod Jeremy J. Shapiro). Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1981) Modernity versus Postmodernity (prijevod Seyla Benhabib). *New German Critique*, 22: 3-14.
- Habermas, J. (1984 [1981]) *The theory of communicative action* [vol. 1] (prijevod Thomas McCarthy). Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1987 [1981]) *The theory of communicative action* [vol. 2] (prijevod Thomas McCarthy). Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1988 [1970]) *On the Logic of the Social Sciences* (prijevod Shierry Weber Nicholsen i Jerry A. Stark). Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. (1990 (a) [1985]) *The Philosophical Discourse of Modernity* (prijevod Frederick Lawrence). Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1990 (b) [1983]) *Moral Consciousness and Communicative Action* (prijevod Christian Lenhardt i Shierry Weber Nicholsen). Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1991 [1962]) *The Structural Transformation of the Public Sphere* (prijevod Thomas Burger). Cambridge: The MIT Press.
- Habermas, J. (1994 [1991]) *Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics* (prijevod Ciaran Cronin). Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. (1996 [1992]) *Between Facts and Norms* (prijevod William Rehg). Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. (2003) *Truth and Justification* (prijevod Barbara Fultner). Cambridge: The MIT Press.
- Habermas, J. (2008 [2005]) *Between Naturalism and Religion* (preveo Ciaran Cronin). Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2018) Philosophical Introductions: Five Approaches to Communicative Reason (preveo Ciaran Cronin). Cambridge: Polity Press.
- Hammond, M. (2019) Deliberative democracy as a critical theory. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 22 (7): 787-808.
- Heath, J. (2014) System and lifeworld. U Fultner, B. (ur.) *Jürgen Habermas: Key Concepts*. New York: Routledge.
- Held, D. (2006) *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Hobbes, T. (2004) *Levijatan* (prijevod Borislav Mikulić). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

- Ivković, M. (2010) Habermasova koncepcija sistemske kolonizacije sveta života. *Sociologija*, 52(1): 1-22.
- Lafont, C. (2017) Communicative rationality. U Brunkhorst, H., Kreide, R., i Lafont, C. (ur.) *The Habermas Handbook: New Directions in Critical Theory*. New York: Columbia University Press.
- Landemore, H. (2017) Beyond the Fact of Disagreement? The Epistemic Turn in Deliberative Democracy. *Social Epistemology*, 31 (3): 277–295.
- Love, N. (1989) Foucault & Habermas on Discourse & Democracy. *Polity*, 22 (2): 269-293.
- Matić, D. (2013) *Znanost kao kultura i društvena praksa: doprinos sociologije znanja razumijevanju znanstvene spoznaje*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Morrow, R. i Torres, C. A. (2002) *Reading Freire and Habermas : critical pedagogy and transformative social change*. New York: Teachers College Press.
- Müller-Doohm, S. (2016) *Habermas: A Biography* (prijevod Daniel Steuer). Cambridge: Polity Press.
- Nicolescu, B. (2014) Multidisciplinarity, Interdisciplinarity, Indisciplinarity, and Transdisciplinarity: Similarities and Differences. U Emmett, R. i Zelko F. (ur.) *Minding the Gap: Working Across Disciplines in Environmental Studies*, RCC Perspectives 2014, br. 2: 19-26.
- Nishiyama, K. (2019) Enabling children's deliberation in deliberative systems: schools as a mediating space. *Journal of Youth Studies*, 22 (4): 473-488.
- Parkinson, J. i Mansbridge, J. (2012) *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prlić-Samaržija, S. (2014) Epistemičko opravdanje demokracije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti. *Prolegomena*, 13 (2): 373–392.
- Raunić, R. (2014) Rousseauov politički emancipacijski projekt. *Filozofska istraživanja*, 34 (1-2): 5-22.
- Rehg, W. (2014) Discourse ethics. U Fultner, B. (ur.) *Jürgen Habermas: Key Concepts*. New York: Routledge.
- Rehg, W. (2017) Critique of Knowledge as Social Theory. U Brunkhorst, H., Kreide R., i Lafont C. (ur.) *The Habermas Handbook: New Directions in Critical Theory*. New York: Columbia University Press.
- Roderick, R. (1986) *Habermas and the Foundations of Critical Theory*. New York: Macmillan Education.
- Rousseau, J. J. (1978) *Društveni ugovor* (prijevod Dalibor Foretić). Zagreb: Školska knjiga.
- Ryfe, M. (2002) The Practice of Deliberative Democracy: A Study of 16 Deliberative Organizations. *Political Communication*, 19 (3): 359-377.
- Ryfe, M. (2007) Toward a Sociology of Deliberation. *Journal of Public Deliberation*, 3 (1), članak br. 3. URL ://www.publicdeliberation.net/jpd/vol3/iss1/art3.

- Samuelsson, M. (2016) Education for Deliberative Democracy: A Typology of Classroom Discussions. *Democracy and Education*. 24 (1), članak br. 5. URL: <https://democracyeducationjournal.org/home/vol24/iss1/5>
- Sass, J. i Dryzek, J. (2014) Deliberative Cultures. *Political Theory* 42 (1):3-25.
- Sitton, J. (2003) *Habermas and Contemporary Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Steuermaier, E. (2000) *The Bounds of Reason: Habermas, Lyotard and Melanie Klein on Rationality*. New York: Routledge.
- Vujčić, V. (2005) Političko obrazovanje i modeli demokracije. *Politička misao* 52 (2): 55–75.
- Young, I. M. (1996) Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy. U Benhabib, S. (ur.) *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton: Princeton University Press.

SAŽETAK

Deliberativna demokracija od 90-ih godina prošlog stoljeća sve se više nameće kao alternativa postojećem modelu političkog odlučivanja. Zasniva se na ideji da politička odluka zadobiva legitimitet time što je rezultat konsenzusa postignutog kroz slobodnu i ravnopravnu deliberativnu proceduru temeljenu na racionalnom diskursu. U prvom dijelu radu podastire se pregled osnovnih teorijskih postavki, prednosti, nedostataka i prijedora u teoriji deliberativne demokracije. U cilju daljnjeg razvoja deliberativne teorije analizira se rad Jürgena Habermasa, čiji koncepti i analize mogu poslužiti kao resurs za potpunije razumijevanje modernog društva i njegovih patologija, ali i načina na koje je moguće oduprijeti se njegovim destruktivnim tendencijama. Koncept komunikacijske racionalnosti ima ključnu ulogu u Habermasovom emancipacijskom projektu, jer pruža alternativu prevladavajućoj logici koordiniranja djelovanja u društvu temeljenoj na instrumentalnoj racionalnosti. Uvodeći koncept deliberatizacije kao procesa razvijanja deliberativnih ideala u praksi, u završnom djelu rada navode se epistemološki, društveni i institucionalni preduvjeti potrebni za razvoj i implementaciju deliberativnog modela demokracije.

Ključne riječi: deliberativna demokracija, Jürgen Habermas, komunikacijska racionalnost, deliberatizacija.

ABSTRACT

Deliberative democracy since the early nineties is becoming prominent as a viable alternative to the existing model of political decision-making. It is grounded on the idea that a political decision is upholding its legitimacy from a fact that it is a product of a consensus reached through a free deliberative procedure founded on rational discourse. The first chapter gives an overview of the basic theoretical framework, pros and cons, and current disputes in the field of deliberative democracy. For a purpose of further development of deliberative theory, this paper examines the work of Jürgen Habermas, whose concepts and analysis can be used for a better understanding of modern society and its pathologies, but also as a resource for finding the way to counter its destructive tendencies. Communicative rationality is a key concept in his emancipation project, it provides an alternative to a dominant logic of social action grounded in instrumental rationality. By introducing a concept of deliberatization, as a process of developing deliberative ideals in a society, the last chapter discusses epistemological, social and institutional preconditions for developing and implementing a deliberative model of democracy.

Key words: deliberative democracy, Jürgen Habermas, communicative rationality, deliberatization.